

II

Теперішня українська література далеко раніше, твердіше й виразніше, ніж великоруська, в творах Квітки, Гулака-Артемовського, такого національно-народного генія, як Шевченка, якого ще не дала не тільки великоруська література, але навіть й інша європейська, дякуючи старій літературній традиції. Хоч в українській літературі й нема так багато списаного журнального та газетного паперу, як в великоруській або в польській, але діло не в папері, а в самому дусі, в самому прямуванні, котре чого-небудь варто, і більше коштує, ніж широка, просторна форма. Це широка, пряма дорога для майбутнього: аби люде, а піп буде!

А тим часом в Росії українську літературу за недовгий час покарали три царські укази, котрі забороняли й тепер забороняють друкувати українські книжки і навіть ноти з українськими піснями! Між заборонаю царською на цілі десятки літ траплялося всього по три-чотири роки, коли можна було друкувати не всякі, а деякі українські книжки. Миколай I та Олександр II позасилали багато українських письменників в Сибір та на далеку північ. Очевидячки, Велика Русь хоче силою насадити свою літературу на Україні, побивши на смерть українську. Петербурзький уряд силою позавадив на Україні та Білій Русі великоруські народні школи, гімназії, семінарії, університети. Ні в одній гімназії, ні в одному університеті ви не знайдете викладів українського язика, літератури, історії... Москва забула свою приказку: "Насильно мил не будешь". Що ж несе на Україну й Білу Русь великоруська література? Чи задовольняє вона розумове й естетичне розвиття нашого громадянства? Чи піднімає вона вгору всю масу українського народу й усієї нації, чи придавлює її вниз? Ми думаємо, що при теперішньому прямуванні всіх літератур, між ними як великоруської, так і української, великоруська література не приносить нам такого добра, яке принесла б наша національна, народна література.

Яке теперішнє прямування великоруської літератури? До чого вона йде і що вона несе на Україну?

Великоруська теперішня література йде слідом за часом, за духом часу: вона стала реальною, національною і тільки що починає ставати народною.

Після півреалізму та байронівщини Пушкіна та Лермонтова геніяльний Гоголь заклав своїми творами нову великоруську школу реальну. В сорокових роках появились його луччі твори: "Ревізор", "Женитьба", "Мертві душі" – твори, в котрих він описав великоруських поміщиків, урядників, московських купців. Художні до високого ступіня **типи** він списав з натури (окрім декотрих типів). Всі впізнали в тих типах живих людей, дармоїдів-панів, хабарників-урядників. Пани й урядники розсердились і почали лаяти Гоголя і в книжках і просто в вічі: то був знак, що його твори реальні, коли зачепили за душу живих людей. Але не можна того сказати про національність Гоголевих художніх типів; його типи в тих творах, де описується великоруська життя, тільки пополовині національні, великоруські. Гоголь був полтавець, родом українець, прожив молоді літа на Україні; його вдача була українська і він не міг дати своїм типам кольориту національного великоруського, бо для того ще мало досвіду, мало назираючого виучування: тут потрібна ще своя суб'єктивна природа, бо художні поетичні твори – продукт обидводіяння художника й натури. Між його типами, ніби великоруськими, є багато типів зовсім українських, до котрих не догляділись великоруські критики, не розуміючи ні язика, ні характеру, ні національності українців. Гоголів Манілов, м'який, делікатний, з багатими мріями в голові, ледачий і разом сердечний – це щирий українець, а не кацап. Таких

солодких людей ми не знаходимо в великоруській літературі після Гоголя. Гоголева Коробочка нагадує скоріше старосвітську полтавську поміщицю, а ще більше стару попадю, а не кацапку, а його московська сваха в “Женитьбе” говорить і лається зовсім так, як київська або полтавська міщанка на базарі, а не московська сваха. Собакевич – це чисто полтавське або чернігівське неповертайло, тільки не великоруське. Так й хочеться вкласти в його уста українську мову. Великоруський Собакевич буде зовсім з іншими мінами, незграбними, але в іншому роді: він буде мати манери грубі, але скоріші, проворніші, ніж у Собакевича, більше дикі, під гострими углами, приміром, як у великоруського мужика або прикажчика. Собакевич нагадує більше якого-небудь ведмідькуватого українського мужика. Такі типи на Україні трапляються дуже часто; в їх усе грубе, просте, але добряще, віковічне. Інші типи, як Ноздрьов, Бетрицев – більше великоруські, а інші – якісь середні, ні то великоруські, ні то українські, як більша половина дійових осіб в “Ревізорі”. Окрім того треба сказати, що Гоголь розсипав на ті типи свій гумор, свій жарт щиро український, а не великоруський, що потроху стирає з їх кольорит великоруський. Але чи так чи інак Гоголь поклав основу не тільки реального, але й національного прямування в великоруській літературі.

Своїми “Вечорами на хуторі” Гоголь навів великоруську літературу на третій принцип, принцип народності в літературі. Цілою половиною свого вмісту “Вечори на хуторі” належать до старої романтичної школи: в їх є й відьми й упирі, є кладовища з мерцями, що встають з домовин серед ночі (“Страшная месьть”); є замість середньовікових лицарів – фантастичні козаки-лицарі, є замки з духами й знахарями; є чорти і всяка романтична нечисть. Але між тими романтичними дивами вставлені цілі сцени, взяті з народного українського і давнього народно-козацького життя, сцени зовсім реальні, хоч і з деякими помилками проти правдивого реалізму. Правда, його українські мужики та козаки говорять по-великоруській, але часом вкидають в розмову живі, міткі українські фрази, од котрих зразу ніби оживають ті селяни та селянки. Цими сценками Гоголь натякнув на народність в літературі, натякнув мало, але ясно й виразно, як може натякнути геній. Окрім того, він подекуди невзначай сипнув епічними формами української народної поезії, переложеними на великоруський язик і трохи чудними по тій самій причині. Поетичні, напівфантастичні оповідання пішли в громадянство, заінтересували його і – вслід за ними, як їх дитина, з’явилися “Записки охотника” Тургенєва, вже більше реальні, хоч мало народні, писані, як каже “Вестник Европы”, не для народа, а ради народа. Справді, всього натуральніше було Гоголеві писати свої “Вечори” по-українській; його українські мужики мішають московський язик з українським, як горох з капустою, неначе аж просяться говорити по-українській, та ... така була воля автора. Поперед його, його ж таки батько писав по-українській; разом з ним співав свої національно-народні українські пісні-поєми Шевченко ... а Гоголь поніс свою працю на користь іншому народові, заліз на північ, в Петербург, в Москву, знайшов там собі великоруський кружок і захотів стати доконечне всеросійським письменником та й зрадив своєму народові, своїй Україні...

Після Гоголя великоруська література зразу стала на ґрунті трьох найновіших принципів. По іншій дорозі вона не могла йти, бо Гоголів талант був вже надто дужий, щоб не потягти за собою інших літераторів. Після його появилися письменники реально-національні, як Тургенєв, Гончаров, гр[аф] Толстой, Писемський й інші, а за ними виступили і реально-національно-народні, як Некрасов, Островський, два Успенські, Решетніков, Потехін й інші, хоч і тепер ще ці національно-народні письменники не

виявили вповні великоруської народности в своїх творах, а тільки потроху, здебільшого. Ця нова великоруська література тепер панує на Україні; її вчать в українських школах; нею набивають українські бібліотеки, задля неї забороняють друкувати українські книжки і висилають українців то в Сибір, то в Архангельськ. Ця література претендує стати й всеслов'янською...

Подивимось тепер, чи справді вона має силу обміняти себе на українську літературу, і навіть на літератури інших слов'янських народів? Чи справді вона може вдовольнити українців, розвинути їх, повести вперед по широкій дорозі поступу лучче, як своя, українська, так що ради неї треба занехаяти розвитку своєї літератури, як поетичної, так і наукової?

Гоголь своїми високими творами ще міг хоч на час піддержати ту гадку, що для Великої Русі і для України може бути одна загальна література. Сюжети його двох перших томів взяті з українського народного та козацького побуту. Його “Вечора на хуторі”, “Старосветские помещики”, “Иван Иванович и Иван Никифорович”, “Тарас Бульба” – по мові – великоруські, по вмістові – українські. Україна читала ті твори, та й ... задрімала під Гоголеву ліру. Гоголева муза таки добре нашкодила українській літературі: вона одвернула од України чимало української інтелігентної публіки та письменників-українців, одвернула їх увагу од щиро української національної та народної літератури і ввігнала їм у голову ту ідею, що Україна й справді може жити однією загальною літературою з Великоросією. Великороси показують нам пальцем на Гоголя, як на взірєць, коли тільки в нас заворушиться українська література на народній мові, показують пальцем, що українські письменники повинні йти слідом за Гоголем, що Шевченко – то поет народний та й годі, що народна література інша річ, а література для вищої верстви – то знов інша річ, і повинна писатись великоруською мовою; що Гоголь, як високий талант, міг тільки знайти для себе широкий простір тільки на Великій Русі... неначе, бач, на Україні не знайшлось би ні Коробочок, ні Манілових, ні Собакевичів!.. Але Гоголь ще міг збивати з пантелику українську літературу по тій причині, котру ми показали; після Гоголя великоруська література може служити тільки Великоросії, а не Україні й слов'янщині.

От перед нами твори кращих великоруських письменників, котрі писали про своїх панів, про вищу великоруську верству: Льва Толстого, Тургенева, Гончарова і інших слабших письменників реально-національних. Роздивимось, чого вони варті для України.

Граф Лев Толстой, белетрист високого таланту, написав, окрім дрібних, твори дуже здорові: “Война и мир” і “Анна Каренина”. “Война и мир” – хроніка-роман, в котрому описується вища аристокрація Москви і Петербурга за часів царя Олександра I з початку теперішнього віку, і разом з тим описується війна Росії з Наполеоном I. В шести книжках автор описує кілька кіп московських та петербурзьких князів та графів. Тут описується здорова сім'я московського графа Ростова, з його жінкою, синами Николаєм та Петею, з дочками Наташею й іншими, сиротою Сонею, прислугою; при чому описуються приятелі графенка Николая Ростова: офіцер Денісов, якийсь Волохов і інші. Разом з домом Ростових описується дім графів Безухих: П'єр Безухий, негарний з себе, незвичайно багатий, з жінкою Елен, з її полюбовниками – Волоховим, якимсь заграничним принцом, якимсь міністром. Потім описується в селі Лисих Горах дім старого князя Болконського з його дочкою Марією, старою дівкою, з його сином Андреем Болконським і його жінкою, з прислугою і т. д. В Петербурзі описується салон аристократки Анни Павловни з її гістьми, князем Іпполитом, Борисом і т. д. Тут же виводяться на сцену тодішні масони,

католицькі патери-езуїти, що обертали вищих аристократів в католицьку віру. І разом з історією тих сімей автор розказує історію війни з Наполеоном, описує битви в Австрії, Пруссії, Росії, описує пожежу в Москві, описує Олександра I та Наполеона, їх лагер, Багратіона, Кутузова, Бенінгсена, Ростопчина, велику силу генералів, офіцерів і т. д... Свій твір автор кінчає цілою книжкою якоїсь філософії, чудної, яку тільки можна знайти в Росії. Картини твору пересовуються, як декорації на сцені, то в лагер російський, то французький, то в військову раду, то в Тильзіт, то в Москву, то в Петербург, то в села...

Другий твір, котрий Толстой недавно скінчив, то “Анна Каренина”. В цьому творі автор описує так само графів та князів, але вже новішого часу, так би то за царя Олександра II чи що. В цьому творі Толстой вдруге навіщось описує ті самі типи, що в першому творі, тільки з іншими прізвищами. Так про “Анну Каренину” сказала і великоруська критика. Самий ранній твір Толстого – се його “Детство”, “Отрочество” і т. д. – невелика книжка, в котрій дуже добре, хоч трохи розмазано, описується автором мабуть-таки його власні дитячі літа, то дома, то в школі, літа дуже неінтересні, не маючі в собі й кришки ідеї, чогось оригінального.

Талант Толстого – то високий талант описуючий, чисто аналітичний, а не синтетичний. Толстой пишно й чудово обмальовує картини то війни, на полі битви, то в лагері, то картини домашнього життя вищої московської аристокрації. Він описує їх спокійно, епічним тоном, ступінь за ступенем, до найдрібніших дріб'язків – і все в його виходить інтересно, все читається з великою охотою і навіть усолодою. Прочитаєш його описи і неначе побуваєш там і побачиш все своїми очима. Але він розказує історію тих графських та княжих родин просто, ординарну, щоденну... От перед вами проходить, неначе на-мальована картина, як Николай Ростов приїжджає з лагерьа до батька, як його стрічають батько, мати, сестри, слуги, як плачуть або скачуть, як цілюються, як снідають, як обідають. Потім ви бачите сцену, як Николай Ростов грає з приятелями в карти, як програє 43 тисячі карбованців... В другому місці Толстой описує до маленьких дріб'язків, як жінка молодого князя Волконського родить дитину, як несуть у її хату софу, як кличуть повитуху, як ждуть доктора, як приїжджає її чоловік і застає родини, як бігає бабка, як мучиться княгиня, як помирає вона од родин... Там описується, як мала дитина заслабла, як коло неї тупцяють, як виступає піт на її лобикові... То знов описується, як на полотні малюється, сцена дуелю Петра Безухого з Долоховим за свою жінку. А там в Петербурзі обмальовується сальон Анни Павлівни і вся її розмова з гістьми; то знов описується баль, то танці в учителя танців, то як графині в дитячій кімнаті роздивляються плями на пелюшках... А там ми бачимо розкішний обід в клубі, що дає московське дворянство для князя Багратіона. Високими фарбами обмальовується передсмертна ілюзія пораненого князя Андрея Болконського і його смерть. Між тими картинами фігурують масони, езуїти, французи, Наполеон.

Як бачимо, головну частку творів Толстого займають описи картин звичайного людського життя: родини, дитинство, науки в школах, кохання, сватання, розвід, дуелі, карти, балі, жинь, як бачимо, зовсім стихійна, ординарна жинь вищої, багатой, гладкої, неголодної аристокрації. З естетичного погляду в тих широких розкішних сценах стирається індивідуальність типів; їх типічність розпливається на широкому фоні, в ординарних побутових сценах. Розкішні сцени не сконцентровані так, щоб висунувся ясно й виразно перед вами тип, характер чоловіка, як-от буває воно у Гоголя. В Толстого сцени малюються для самої сцени, а не для характеристики типів. Окрім того, всі ті сцени не освічені якою-небудь ідеєю, котра пронизувала б їх і стуляла в одно органічне ціле. Це не

один роман, а п'ять-шість, зшитих до купи білими нитками. В Анні Кареніні – два романи. Недостача загальної ідеї, вищого погляду на московську аристокрацію в Толстого робить те, що, прочитавши його твори, не знаєш, чи любити й шанувати його героїв, чи ненавидіти їх, чи вони добрі й порядні люди, чи негарні й лихі. Цінувати вищу аристокрацію по творах Толстого дуже трудно... Скоріше його графи та князі виходять добренькі люди, гуманні на словах, але не на ділах, чистенькі, напмадовані й напарфумовані, граціозні, делікатні, веселі, вміють чудово танцювати і ледве вміють говорити по-московській, бо думають і говорять по-французькій (сам Толстой пише нечистим московським язиком, а пополовині з галіцизмами). Кращого цінування тих графів та князів зробити дуже трудно. А тим часом, як показує нам “Вестник Европы” епоху Олександра I та Миколая, ми знаємо, що тоді вища великоруська аристокрація була не така добренька, вона диктувала Олександрові I такі панщанні укази, що цар одвертався од неї і не міг її слухати... Між тими панами до 30-х років ми бачимо страшного поміщика генерала Ізмайлова, якогось московського звірюку, що водив по кілька років мужиків в залізних кайданах та залізних нашійниках, приковував людей до стін, держав гарем... З другого боку, тоді вже були гуманісти, декабристи, що хотіли скинути Миколая I з престолу і завести європейські порядки. А Толстой не взяв типів тих двох противних боків, а обмалював золоту середину і то повертаючи на луччий бік. Тим-то, прочитавши його романи, не виносиш з їх вищої ідеї, не набираєшся думок ні суспільних, ні політичних, ні розумових, не піднімаєшся розумом вгору, неначе прочитав якийсь французький роман старої школи, от як би “Монте-Крісто” або “Паризькі тайни”, котрі він дуже нагадує і масою дійових осіб і дрібницями щоденної життя. Великоруська критика обізвалась, що твори Л.Толстого безцільні і безідейні, хоч дуже гарні з естетичного погляду, а великоруський сатирик Щедрін в своїх дворянських мелодіях (“Отеч. Зап.”, 1877 р., ноябрь) просто цілить на дворянську літературу, говорячи: “отличительные свойства дворянских мелодий – елейность, хороший слог, обилие околичностей (обставин) и в то же время отсутствие конкретного объекта и, как естественный результат всех этих свойств, взятых вместе – неуловимость... Эти мелодии даже имеют представителей в литературе. Произведения этой дворянско-литературной школы и теперь читаются охотно, потому что читатель находит в них отличный слог, искусную обстановку (в противоположность наготе современных реалистов) и даже последовательность (в сущности, эта последовательность есть плод умения пользоваться частицами речи: между тем, так как, за всем тем и т. д.) Ежели читатель берет за книгу, главным образом, с намерением убить праздное время и остережется от восстановления прочитанного в своей памяти, то цель его будет достигнута несомненно... Но благодарить ли за это?..” (лист 271).

Л. Толстой самий показний з великоруських дворянських письменників, котрого орган аристокрації “Русский Вестник” піднімає до неба. Другий дворянський письменник Гончаров, слабіший од Толстого, пішов тепер зовсім по такій стежці, як і Толстой. Років сім назад Гончаров написав чималий твір “Обрыв” (круча), в котрому він описує багату панську сім'ю десь над Волгою. Ця сім'я описується так само, як і в Толстого, і тут ми бачимо такі самі картини ординарної панської життя то на селі, то в Петербурзі. Ми бачимо, як багаті гладкі пани їдять, п'ють, нічого не роблять, розказують вранці свої сни, вчаться малювати, ліпити статуї і швидко кидають і це діло, бо в їх нема ні хисту, ні терпцю. Але нащо тої терпеливості, коли їм можна за готові гроші накупити й картин і статуї. Гончаров описує одну панію, бабу тієї сім'ї, як ідеальну жінчину. Її онука Вера

полюбила якогось нігіліста Волохова, що жив недалечко од їх в городі і лазив до їх в садок рвати яблука. Вона полюбила, не спитавшись у бабуні... Бабуня обідилась на смерть, та як побігла з хати та й ходила з досади цілий день і понад річкою, і по пісках, як древня ерусалимська жона, каже Гончаров, як римлянка... як вічний жид, скажемо ми. Гончаров просто ідеалізує старе великоруське панство, котре заслуговувало зовсім іншого цінування, і назвав молодих великоруських лібералів якимись дикими людьми, не поважаючими права власности, трохи не злодіями. Той “Обрив” зовсім обірвався, і критика не звернула на його жодної вваги, а сам Гончаров замовк і нічого не пише до сього часу.

Окрім Толстого та Гончарова, вищі верстви великоруського громадянства описав в декотрих своїх творах Тургенев, що своїм талантом стоїть нарівні з Толстим, але має перевагу перед ним в просвіті, в легкій демократичности. Тургенев творить художні, естетичні типи і вибирає сцени, тільки потрібні для обмалюнку характерів своїх героїв. Окрім того, він освічує факти з життя вищою ідеєю. Ставши на ґрунті помірно демократичнім, Тургенев мав силу оцінювати досить правдиво типи великоруських панів. Його повість, найкраща з усіх повістей, “Дворянское гнездо”, в котрому він описує дворянство панщанної епохи, безстосовно, конечно, до правдивого тяжкого панщанного становища мужиків. Тургенев, як пан, все-таки зм'ягчив важкі панщанні тони на своїх панах-героях. В “Дворянському гнізді” Тургеневські пани виходять вже інші, ніж у Толстого: він їх просто зве **вивихнутими**. Головний герой роману поміщик Федір Лаврецький. Його дід був страшний поміщик-панщанник, грубий, дикий, жорстокий, як генерали Ізмайлов та Аракчєєв, щира копія ординських панів-татар; його батько став уже на ґрунті англomanії, свого сина хотів виховати англічаном-спартанцем. Вся англomanія батька Лаврецького була не в англицькій просвіті та науці, а в англицькій одежі та обставі, в англицьких конях та собаках. Батько держав Лаврецького осторонь од людей, погано його вчив і то потроху. З Лаврецького вийшов чоловік, помазаний зверху легкою просвітою, шукаючий одних забав, одної розваги, чоловік без дужого характеру, без моральних основ, без потягу до праці, до розумного ділання. Він жениться з першою, що трапилась, гарною дівчиною Варварою, не довідавшись, що вона була нікчемна й пуста жінка, які найбільше трапляються між панами: Варвара тільки знає свої особисті примхи, забави; вона тільки й живе ними; праця, честь, наука, поезія, штука, сім'я, громадянство – це все для неї нікчемна річ. Вона тільки знає наглість, підману, облесливість, хитрощі. Виховання вона не має ніякого, окрім музики, окрім грації та світської делікатности. Вона вся панська нікчемність. Про свою маленьку дочку вона й ухом не веде, як роблять петербурзькі пани, що навіть не бачать своїх дітей. Побувавши з Лаврецьким в Парижі, вона зовсім з'їхала з глузду, закохалась з французом та й покинула чоловіка... Зовсім убитий, Лаврецький вертається на село, в свою маєтність. До його заїздить у гості його товариш, українець Михалевич і в гарячій розмові читає йому докір: що він лінивий байбак, що він лежить ситим черевом догори, нічого не робить ще й каже, що так повинно бути. “Поміщик, дворянин, а не знаєш, що робити! Віри в тобі нема! – кричав до Лаврецького Михалевич – Цілий вік збираєшся щось робити і нічого не робиш”. Послухавши полтавського Демостена, як зве Михалевича Лаврецький, він посвячує себе господарству і своїм кріпакам (чому трудно йняти віри).

В повістях “Дым” та “Новь” Тургенев потроху зачіпає великоруську аристокрацію вже після панщини. В “Димі” він описує панів за границею на водах, де вони нічого не роблять, б'ють байдаки і лають петербурзький уряд за визвоління селян од панщини. В

“Нові” Тургенєв зачіпає петербурзьких панів, лібералів на словах, а на ділі красномовних роторів та й годі; зачіпає в типі Каламейцова і тих ретроградів панів, що скрутили теперішнє російське царство, і мисль ретроградства, але зачіпає оддалеки, не виводячи цілої теперішньої системи угніту всякого ліберального руху, ліберальної мислі в Росії. Але Тургенєв показує свого героя тільки на його словах, на думках і було б далеко краще, якби він показав того Каламейцова на його ділах.

Великоруський сатирик Щедрін описує великоруських панів з такого погляду, як і Тургенєв, але тільки в їх “приготовительном класе”, як він каже. Так, н. пр., він в своїх “Ташкентцах приготовительного класса” описує петербурзьку аристократку, вдову Ольгу Персіянову і її сінка Николая. Ольга Персіянова дуже похожа на Варвару Лаврецьку Тургенєва; вона така ж нікчемна кокетка, знає тільки убори та балі, тягається з петербурзькими кавалеристами і, як каже Щедрін, “выдержала борьбу с целым кавалерийским корпусом”. Для неї було мало цілого корпусу і вона їде в Париж і пускається на всі застави... Всі її звать такою доброю, такою доброю! просто святою. Свого Николая вона виховує в дусі православної віри і вбиває в його голову ненависть до ліберальних молодих людей з середньої та нижньої верстви з диким фанатизмом. Вона оддає його в школу для великих панів: пажеський петербурзький корпус, де його вчать потрошку, дають багато гуляти й випускають з великим чином. Ташкентець готовий! Він показує кулак лібералам і кричить: “ну messieures ліберали, тепер поборемось!” Під пером Щедріна петербурзька аристокрація виходить зовсім іншою, ніж під пером спеціально аристократичного письменника графа Толстого.

Панська література, в котрій описується жизнь аристокрації, більше всього повинна бути призначена для аристокрації, більше всього впливати на панів, щоб вони побачили себе в тому дзеркалі. Чи годиться великоруська панська література для нашої української аристокрації? Чи впізнає вона себе в тих художніх типах? Чи стане вона од того кращою? Ми думаємо, що ні. Натуральна й національна школа в літературі потребує, щоб в літературі в художніх типах одбивалося місцеве громадянство, і тільки така література має вагу й вартість для місцевого громадянства. Для української аристокрації великоруська література підставляє типи своєї, по більшій частці столичної аристокрації. Українське панство не впізнає себе в тих типах і не покращає й не погіршає од того.

Українське панство складається не з однакових елементів. Під Кавказом, на Кубані в землі чорноморського війська, ми маємо панів воєнних: козацьких генералів та козацьку старшину. В східній Україні, до Дніпра і в полуденній – в Катеринославській, Тавридській та Херсонській губернії – ми маємо панів українських, потомків давньої козацької старшини. В західній Україні до самих Карпат – пани так само потомки козаків та бояр, але сполячені й покатоличені, що вважають себе за поляків і тягнуть до Польщі. За Карпатами, на хвості, нам прикинула історія ще шмат малярського панства. Що варта великоруська панська література для таких наших панів, що тягнуть в противні боки і далеко не однакові ні побутом, ні язиком, ні вірою?

Козацька чорноморська аристокрація має свій оригінальний побут, як і донська та уральська. Вона й тепер трохи похожа на запорозьку старшину, хоч далеко в м'якших формах: вона українська, національна, воєнна і разом хліборобна, не держала під собою кріпаків, стоїть ближче до простих козаків, ніж полтавські пани до мужиків; вона степова, простіша і демократичніша, коли з неї появився український письменник, генерал Кухаренко, чого ми не можемо вже ждати од полтавських та харківських генералів. Який інтерес для такої воєнної аристокрації в тих Лаврецьких, в тих Варварах Павлівних? Чи

впізнають вони себе в тих типах хоч на макове зерно? Чи стануть вони од того кращими? Чи дасть та великоруська література для козацької старшини яку-небудь національну чи суспільну ідею? Ми думаємо, що ні. Нова літературна школа потребує, щоб для козаків були обмальовані такі ж самі козаки, а не хтось інший, щоб вони побачили в книжках таки себе, свій живий образ, з його вартістю й нестачею, і тільки по такій літературі вони можуть рости і розвиватись. Тільки одні сатири Щедріна можуть впливати на їх, і то одкидним, а не покладним (позитивним) боком, бо в їх можна побачити темний бік петербурзького панства з його темними нікчемними тенденціями. Головні великоруські панські письменники, як Толстой, Гончаров (навіть з своїм Обломовим) для їх незрозуміла й непотрібна річ, бо в їх навіть не було кріпаків – Захарів, на котрих спинах Обломов міг спочивати й спокійно спати. Український письменник з того краю І.Подушка зачепив у своєму Починкові козацьку старшину, але дуже легенько, а це було його діло описати її добре, її побут, її відносини до простого козацтва, натякнути їй про її історичну минувшість, про її національне завдання, так як він проживає в Кубанській області й певно знає її добре.

Друга найбільша частка української аристокрації – то наші пани східної та полуденної України. Толстой та Гончаров і для сеї аристокрації темна вода во облацях воздушних, окрім тих кількох фамілій українських князів, графів та генералів, що поселились назавше в Петербурзі, пропали для української національності і стали ретроградами ташкентської школи; ці ще будуть смакувати над Толстим та Гончаровим і хвалити їх, хоч од того вони не стануть кращими ні на одну волосину. Ті наші пани, що сидять по селах та по хуторах, не здобріють ні князями Волконськими, ні графами Ростовими Толстого, ні навіть римлянками та ерусалимськими жонами над Волгою – Гончарова вже тим, що ті типи не освічені ніякою прогресивною ідеєю або освічені ретроградним катковським ідеалом, не мають жодної ваги і для московської аристокрації. Для українських панів більше годяться типи Тургенева в “Дворянському гнізді”, де він описує своє **вивихнуте** панство. Вивихнутість він знаходить в лінивстві, в зверхній негрунтовній просвіті, в обизянчому передражняванні заграничної аристокрації – в англоманстві та в **самодурській** ідеї виховання – в якомусь спартанстві. Українське панство так само вивихнуте, але по-своєму. Лінивство, розкидання грошей за границею – це загальна нестача багатого панства, що живе на народні гроші, на народну працю, не знає ніякого клопоту, ніякої праці. Українське панство не можна назвати вивихнутим щодо просвіти. Воно лучче просвічене, ніж великоруське. Звернімо увагу хоч на те, що Херсонська чи Полтавська губернія пренумерує по 240 примірників “Вестника Европы” та “Русской Старины”, а щиро великоруські губернії Ярославська, Владимирська тільки по 45 прим., а такі дорогі журнали пренумерує більше панство, ніж середня верства. Наше дворянство не обизянствує, не грається в англоманію та в спартанство, зате воно вивихнуте в других відносинах, далеко поважніших, – в національних: воно дуріє, хоч-не-хоч, од кацапоманії. Ця вивихнутість далеко шкідливіша для краю, ніж якась великоруська англоманія: вона одтягла в Україні літературні таланти, вкрала в нас Гоголя, задержала розвиття української літератури (це все одно, що задержала прогрес), одрізнила дуже далеко українське панство од народу, вбила в йому український патріотизм, зробила його безособистим і апатичним в політичних стосунках, – словом сказати, зробила з його ні рибу, ні м'ясо, ні Богові свічку, ні чортові кочергу.

Чи може ж великоруська література направити таких калік з вивихнутими руками й ногами? Ні! Вона ще гірше повикручує їм руки й ноги, навіки покалічить в національних,

політичних та соціальних відносинах, і наробить багато клопоту Україні. Для українського панства треба підставляти таке літературне дзеркало, в котрому б воно побачило свій запалий ніс, свої поїджені раком губи, щоб воно побачило ліки своїх ран, побачило окрім того ступінь свого розвитку, свою вдачу, свою недостачу, своє фальшиве прямування в національних, політичних та суспільних відносинах, щоб воно перестало москвофільствувати, одкоснулось од московського і свого домашнього ретроградства і посвятило себе на службу Україні, українській національно-народній літературі, українському народові. Початки цього ми вже примічаємо: українське дворянство дає українських письменників і потрохи виступає в опозиції петербурзькому міністерству просвіти, як було в Чернігові з земською учительською семінарією, котру земство, заклавши на свої гроші, мусіло закрити зі сльозами на очах, щоб одчепитись од петербурзького міністерства, котре веліло земству тільки давати гроші і не сміти порядкувати в семінарії. В кінці минушого року українське дворянство чесно виявило свій український дух в Харкові на юбілеї Квітки, разом з харківською інтелігенцією та приїздними гістьми.

Гарячі симпатії до пам'яті шановного Квітки з усієї України, гарячі промови в університеті і на поминальному обіді показали, що українство стає вже громадським фактом... Були вже факти повертання української аристокрації і на національну стежку: деякі пани вбирались в український національний костюм, носили вишивані сорочки, але разом з тим обходились з народом зовсім по-давньому, по-кріпацькому. Великоруська література знов не покаже нам в художніх типах і таких людей, бо то не її пряме завдання. Це діло може зробити тільки українська література.

Ще менше годиться великоруська панська література для панів західної й галицької України, для Білої Русі та для закарпатської чи малярської, для тих панів, потомків давніх українських князів, бояр та козаків, що тепер звать себе поляками, хоч у їх стілько щиро польської крові, як у дніпровій воді, для тих панів, що за Карпатами звать себе мадярами. Нашу сполячену аристокрацію ніяк не можна назвати ні легко просвіченою, ні зараженою англоманством та якимсь спартанством, але вона звихнута і дуже звихнута. Наша православна аристокрація звихнулась на один бік, а католицька на другий. Трудно знайти на землі страшніших калік, як наші католицькі пани, окрім хіба сербських та болгарських потурнаків – бегів та чорбаджів. В їх не то що звихнуті руки й ноги, в їх зовсім звихнулась голова, перекутилась лицем назад, а п'яти обернулись наперед... І ці каліки розсипались по Україні та Білій Русі, блукають, як прибудди на чужині, між українським народом, горді своїм каліцтвом, ще й других запевняють, що їх каліцтво – то сама здорова нормальність, ще й других хотять поробити такими каліками, як вони самі. Потомки українського панства, вони тепер мають себе за поляків чистої крові, тягнуться до Варшави, до Польщі, нехтують українською національністю, українським народом, визискують його, як всяке чуже плем'я, що всунулось між інший народ, як жиди, бо в душі вони чують, що не вони хазяїни на Україні, що Україна для їх чужина, не більше, як добра дійна корова, що не тепер, то в четвер їх панування на Україні минеться. Замість того, щоб зливатись з українським народом, вертатись до української національності, прикладати руки до праці для просвіти українського народу, для розвитку української просвіти й літератури, сполячені пани з фанатизмом марять фантазією про польські границі по Дніпро, по Двіну або й до Азова, – читають обскурантні варшавські польські журнальчики і не зробили ні одного ступіня до української ідеї, до української національності, за дуже малими виїмками, як, напр., Тимко Падура, Діон. Баньковський,

Готфред Оссовський, що писали по-українській, та два з теперішньої молодіжи, вищої просвіти... Що варта для таких паразитів великоруська панська література? Чого варта для їх і варшавська польська журналістика? Ні та, ні друга не наведе наших сполячених та змядячених панів на правдиву стежку, не покаже їм, як у дзеркалі, що вони за люди, яка їх недостача, яка фальш і страшна фальш в прямуванні наших волинських, подільських, галицьких, мінських й інших бегів та чорбаджів. Для цих панів треба такої літератури, щоб обмалювала їх такими, які вони в натурі, обмалювала їх тенденції паразитизму національного, політичного та соціального між українським народом; щоб обмалювала їх без жалю, без помилювання, бо тільки в такому дзеркалі вони можуть побачити, що в їх перекривлене лице, перекручене не до сонця, а до темряви. Це може зробити тільки українська література з її національними та соціальними напрямками; цього не може ніколи зробити польська клерикальна та панська література, не може зробити і сам пан Крашевський, як він не зробив того своїми “Synami s’wiata”, тими ідіотами волинськими, з їх гербами, з їх панським висохлим мозком.

Подивимось тепер на самий новіший виділ великоруської літератури – національно-народний.

Тепер великоруські письменники потрапили на саму кращу, саму нормальну літературну стежку, національно-народну. До таких літераторів належать: драматург Островський, епіко-лірик Некрасов, белетристи два Успенські, Решетников, Потехін – декотрими своїми повістями, та з старших – Кольцов. Всі ці літератори далеко неоднакової сили таланту, неоднакової вартості. Вони стали в своїх творах на ґрунті принципів національно-народної літератури: пишуть таким язиком, яким говорять великоруські купці, міщани, мужики. Лірики перестали писати віршами Пушкіна та Лермонтова, схожими на європейські вірші, і взяли собі за взірець вірші народної великоруської пісні, вірші без ритму, білі, обсипали їх епічними та ліричними формами, взятими з народних пісень. В їх творах виявився потроху і національний великоруський дух, характер народної поезії й самого народу. Ця література на Великій Русі стала зовсім на добрій правдивій дорозі і сподобалась великоруському громадянству. Критика признала її доброю і похвалила її навіть більше, ніж вона заслугує по її естетичних прикметах; бо сама критика дала себе підкупити націоналізмом. Ця література пішла й на Україну. Українське громадянство поневолі, не маючи своєї широко розвитої літератури, читало її, хоч не завсіди милувалось нею. Декому вона навіть не подобалась, але, як каже приказка: “Дарованому коневі в зуби не дивляться”. Так було і з українським громадянством.

Комедії Островського грали і тепер подекуди грають на українських сценах. В Москві та в великоруських городах його драми мають великий вплив, великий інтерес. Подивимось, про що нам розказують комедії Островського.

Островський в своїх комедіях обмальовує життя спеціально московську, життя московського купецтва, простого, ледве письменного, але дуже багатого. Як читаєш його комедії підряд у книжці, то вони здаються такими схожими одна на другу, що в пам’яті зостаються тільки типи першої прочитаної комедії. Це виходить од того, що всі сливе комедії тільки варіанти одної, двох. В комедіях Островський описує сім’ю московського купецтва: батька, матір, сина, дочку і т.д. Ми обмальовуємо типи найкращих його комедій: “Свои люди – сочтемся” та “Бедность не порок”.

В комедії “Свои люди – сочтемся” головна дійова особа – московський дуже багатий купець-банкрут Самсон Силич Большов; це тип московського купця-самодура, для

котрого нема ніяких законів на світі. Він чоловік непросвічений, темний, як мужик, в сім'ї такий деспот, про якого слов'янщина й Україна навіть не чула. Його воля в сім'ї – закон для всіх: однаково для жінки, дітей, як і для куховарки, прикажчика в крамниці і малих хлопців, що замітають магазини. Свою жінку Большов зве в вічі **старою відьмою**; про свою дочку Ліпочку він каже: “Моє дитище, хачу с кашой єм; хачу масло пахтаю”. В сім'ї він тільки приказує: “На что ж я и отец, когда не приказывать!” – каже він. Вся сім'я дрижить перед ним од страху і тільки тоді легше дише і чує себе за людей, як батька нема дома. Такий самий Торцов в комедії “Бедность не порок”. Про Торцова його жінка каже, що він “крут, горд и разсудка не имеет”. Про свою дочку Торцов говорить: “Я отродясь никому не кланялся: за кого вздумается, за того и отдам замуж! Вот за Митьку (прикажчика) отдам!” Ці самодури не люблять науки, не дозволяють своїм дітям вчитись читати, мають книжки за нісенітницю, театр за “бесовское навождение”. Моральність Большова й Торцова дуже темна. Це якісь шарлатани, схожі на наших жидів. “Отчего не надуть (піддурити) приятеля, коли рука подойдет? Ничего, можно!” – каже самодур Пузатов в комедії “Семейная картина”. Купець Большов не платить довгів не тим, що не має грошей, а тим, що ... “не хочется!” (лист.54) “Не платить лучше; только напусти Бог смелости!” – каже він. Він просто навмисне обдурює й обдирає чесних людей: “чем другим красть, так лучше я украду” (лист 57-63) – це такий моральний закон власности Большова. Самодури дуже релігійні, але по-московській, вони тільки постять, тобто їдять дуже дорогу рибу, а не м'ясо, і сповняють зверхні обряди релігії, цілують чудовну Тверську ікону Богородиці, а Бога зовсім не бояться. “Коли платить по 25, так пристойнее совсем не платить..., а там после суди Владико на втором пришествии” (лист 62), – каже Большов. Він тільки боїться, щоб його в Сибір не послали, а про Бога й людей йому байдуже, не вважаючи на його релігійність. Вся просвіта Торцова в тому, що замість “**девки**”, за столом йому служить “**фыцыянт**” в нитяних рукавичках, а він п'є, не як інші “**по необразованию своему** наливки там, вишневки разныя..., а не понимают они того, что на это есть шампанское!” А разом з тим яка чортяча гордість! “Ты мне скажи, что я за человек? Могут ли меня здесь сценить?” – каже Торцов своєму приятелю.

Жінки тих самодурів рабині, як турецькі гаремниці: дочки й сини – це нещасні люди, котрих вони женять й видають заміж, за кого хочуть. “Моє слово – закон! Молчать! Кто смеет со мной розговаривать! Настасья, кто я? Настасья, смеет меня кто обидеть?” – питає купець-самодур Тит Титич у своєї жінки; а вона йому одказує, як рабиня: “Никто, батюшка, Кит Китич, не смеет вас обидеть. Вы сами всякого обидите”. Тупне він ногою – всі домашні йому в ноги, а то “**беда**” (лист 156): “хочу казню, хочу милую: на все моя воля!” – кричить самодур Торцов. Сім'я не сміє протестувати проти батька-самодура. Дочки їх йдуть заміж, за кого звелить батько. Любов Гордеевна, дочка Торцова, каже до свого коханка: “Из воли родительской мне выходит не должно. На то есть воля батюшкина, чтобы шла я замуж. Должна я ему покориться, такая наша доля девичья. Так, знать, тому и быть должно, так уж оно заведено изстари”. Сини покоряються своїм батькам, а стануть самі батьками, будуть такі самі самодури, як їх “**тятеньки**”.

Такі-то московські самодури-буржуа. Це ті багаті міщани та купці, деспоти, горді самохвали, що обдирають чесних людей, **а в компанії з “образованими”**, розкидають гроші пригорщами, купуються в шампанському в трактирах, а потім б'ють дорогі дзеркала стільцями, б'ють дорогу посуду – і платять. “Ндраву моему не препятствуй!” – це їх московський девіз.

Островський, описавши своїх самодурів, показав себе чесним великоруським

горожанином і має великий вплив на своїх земляків. Самодури впізнали себе в його художніх типах і засоромились. Але яку вартість може мати Островський для України? Ми сміливо кажемо – ніякої. Він описує міщанську та купецьку життя; натурально, що його комедії повинні б призначатись для наших міщан та купців. Чи впізнають вони себе в тих типах самодурів Островського? Чи стануть вони луччі? Чи розів'є їх Островський? Ми кажемо – ні!

Українське міщанство ні кришки не походить на великоруське. Островського типи глибоко національні й народні великоруські. Язик його героїв щиро народний великоруський. Він дуже гарний для Великої Русі, і тим менше він зрозумілий для нас, дальший од нашого народного язика. Міщанська та купецька великоруська сім'я ще зовсім народна; а в народній великоруській сім'ї батько цар, а його жінка, сини, дочки, невістки, онуки – то його піддані, його кріпаки. Часом по 30 по 40 душ живе в одній великоруській сім'ї і всі покораються батькові, роблять діло по його приказу. Всі вони без волі, без права, як раби. Звідтіль виходить той страшний сім'яний деспотизм у міщан в Москві. Їх релігійність так само національна великоруська, як у старообрядців чи розкольників: вона вся основана на обряді, на букві, на зверхности, вона не має в собі нічого морального. Каже ж великоруська приказка: “Мужик перекрестится, а потом зарежет”. Од того страшного деспотизму виходить те дике самодурство, той гніт, те звірство, чисто татарське, що проявляється у великоросів, не в одних купцях. Треба пригадати, що виробляли губернатори та чиновники в Сибірі, що вони виробляють і тепер в Ташкенті та в Оренбурзі, треба пригадати, як один сибірський губернатор Трескін знасилував при гостях в домі одного купця його жінку, зробив собі трон, став на йому ногами і говорив рацію, що він в Сибірі – цар; другий губернатор в Сибірі прив'язував поляків ногами до колодки і пускав з крутої гори; треба пригадати, як торік в Оренбурзі смотритель тюрми бив переступників залізними ланцюгами на пляцу... Це те самодурство, що й тепер душить на смерть Росію, б є свої країни, Україну, Польщу, Ліфляндію, Грузію, Басарабію, як московський купець б'є дорогі дзеркала...

Українське міщанство та купецтво ані кришки не походить на Островського типи. Наш купець або міщанин, подивившись на сцені на комедії Островського, тільки здвигне плечима та скаже: “Господи! які чудні люди є десь на світі! Батько дуріє, як скажений, а жінка, сини, й дочки мовчать та тільки кланяються йому”. Міщанська й купецька сім'я на Україні склалася на принципах національних, народних; в нас дуже розвита особість. Жінка й діти слухають батька тільки розумного і не знесуть ніякого самодурства. Якби український міщанин або купець задумав витворяти такі паскудства, як Большов або Кит Китич, то енергічна жінка гризлась би з ним по половині і таки б поставила на своєму, а сини тягали б такого скаженого батька за чуприну. Що ж путнього винесе з театру наша буржуазія, подивившись на комедії Островського? Хіба те, що чоловік повинен дуріти в хаті на всі застави, а жінка й діти повинні йому кланятись у ноги... Островський може мати на Україні вплив тільки одкидний (негативний), а покладного (позитивного) не може мати ніякого.

Українська буржуазія має далеко м'якші норози, ніж великоруська. Україна старіша од Московщини і дуже давно прийняла в себе цивілізуючий вплив Візантії й Європи через Польщу. Пригадаймо, що в X та XI віці князь київський Ярослав I був учений чоловік, перекладав книжки з грецького, закладав школи, бібліотеки. Його син Всеволод, князь Переяславський, знав п'ять язиків, а його Володимир Мономах чернігівський та великий князь київський залишив літературні твори. Їх просвіта не могла не розлити кругом себе

світа на дружину, на городян в Києві, Чернігові, в Переяславі... Самосуд за часів Польщі та Гетьманщини підіймав духа нашої буржуазії і розвивав право особости. Релігія нашого міщанства як і народу глибоше ввійшла в норони, не зачепилась тільки на обрядах, а ввійшла в дух. Про самодурство, похоче на московське, нігде не чути на Україні між міщанством та мужиками, бо українська сім'я закладена на іншій основі. Наша маса народна, сільська та мійська, безперечно, вище од великоруської, м'якіша норонами, глибоша в моралі, з вищим розумінням прав особости. Наше міщанство, правда, богомільне, але воно поважає науку. Київські міщани не знають, де посадити, чим приймати скубента або семінариста. Давня Київська академія залишила на йому свої сліди, свій просвічуючий вплив. Ні купець ні міщанин в Києві, Полтаві чи Харкові не буде виривати з рук у своїх дітей книжки. Комедії Островського зовсім не про їх писані, бо вони написані не про їх. Тим-то в наших провінціальних театрах на комедіях Островського буває мало публіки. Ми пам'ятаємо, як в одному губернському городі грали на сцені "Грозу" Островського. Театр був більше як наполовину порожній, і як почав син прощатись з матір'ю, ідучи в дорогу, як почав кланятись їй в ноги, публіка засміялась, замість того щоб розжалобитись... Я розумів публіку, бо життя приставлялась на сцені якась чужа, якась трохи і чудна й дика. В Києві публіка, правда, сповняє театр, як дають комедії Островського, але... Київ трохи вже вивихнутий, як і Львів. Нам треба свого Островського.

Великоруський критик п. Скабічевський, говорячи про те, що "Ревізор" Гоголя не вдався на паризькій сцені ("Отечест. Запис.", 1877 р.), назвав типи Гоголя та Островського монстрами. Вони і справді монстри-дивовища і для України і для слов'янщини.

Белетрист Глеб Успенський писав коротенькі оповідання з народного та міщанського побуту. Його коротенькі оповідання не більше, як копії з життя, а не художні твори. Обидва Успенські, як і інші декотрі найновіші великоруські белетристи, писали під впливом ультрареальної школи, котру пропагував молодий критик Писарев і редакція давнього журналу "Современника". Та школа довела ідею реалізму в літературі до абсурду, одкидала штучність, сміялась над поезією і проповідувала, що **чоботи** вище од Шекспіра. Вона рекомендувала поетам не вносити в свої твори нічого художнього, нічого суб'єктивного, а малювати природу, як вона є. А так, як природа дає сирий матеріал життя, де, як у нехозяйській коморі, все перемішано: й пашня, й мішки, мед і діжки, пір'я й полова, то з такої теорії виплодились і великоруські твори, правдиві копії неупорядкованого людського життя, в котрих, як на улиці, виходять і бродять всякі люди, а між людьми товар, а між товаром свині й кури. Достоту такі вийшли твори великоруських ультрареалістів. Г. Успенський описує, напр., майстра пістолетів Прохора Парфіріча в цілому ряді повісток, але через ті повістки переходить той тип, як біла нитка. Успенський закидав свої повістки всяким людом "**Растрьяевой улицы**", – і челядниками, і якимись удавами-семінаристами, і звозчиками. Чи йде по улиці п'яний, чи челядники, чи якась дівчина, чи товаряка, – Успенський все бгає в свої оповідання без усякого порядку і начиняє ними свої повістки. Вийшло щось дуже чудне. Українцеві, з художнім естетичним чуттям, зовсім противна така естетична теорія і її результати.

Подивимось, яку життя описує Успенський.

Перед нами улица в якомусь містечку чи повітовому городі, певно Тульської губернії, на котрій живе не то міщанин, не то мужик, майстер пістолетів Прохор Парфіріч. Прохор незаконний син поліцейського урядника та його наймички Глафіри. Урядник оддає Прохора в челядники до майстра, проганяє Глафіру, а собі бере нову хозяюшку, якусь

дворянку. Прохор вчився в майстра, набрався всякого лиха, вивчився п'янствувати та красти. Його били, але й він не спускав і раз трохи не задушив за горло одного свого приятеля челядника. Прохор виріс, а в той час помер поліцейський урядник. Він зараз прийшов в його дім і почав розпоряджатись, як господар. Вночі, в той час, як дяк читав над покійником псалтир, Лизавета, остання коханка покійника, почала викрадати з хати якісь здорові позав'язувані узли. Прохор стеріг Лизавету і впіймав її на дворі з узлами, витрусив узли і наробив крику. “Як? красти тоді, як мертвий в хаті? Ні, не попушу! Господи! в неї Бога нема в серці”, – кричить Прохор, а сам, напоївши дяка, як усі поснули, почав витаскувати з хати всяке добро та ховати то в возівні, то десь за городами в своїй мамі...

Покійник одписав Прохорові кілька сотень карбованців. Він найняв квартиру в одній баби, а потім з якимсь “**Ярыгою**” урядником ходив тишком-нишком в канцелярію і діло кінчилось тим, що бабину хату записали на ім'я Прохора. Баба, ні з сього, ні з того, довідалась, що її хата вже не її, а Прохора, хоч вона не брала од його й копійки... Прохор переходить вже в **свою** хату з матір'ю, наймає собі челядника і стає майстром. Нещасний челядник аж стогне од роботи, а Прохор промишляє то там, то сям, стягає в свої скрині в заставу камізельки, сурдуги і всяку всячину і помаленьку багатіє. В Прохора був ще менший брат од того ж урядника. Він приходив до Прохора в хату й просить одділити йому частку спадків, частку грошей. Прохор випихає його з хати без церемонії, випихає й бабу і проказує: “Боже, благодарю тя!” Прохор тепер зовсім хазяїн. Стягаючи в свої скрині всяке добро, Прохор навідується до чужих жінок, хоч не дає їм гостинців ні на копійку, зате сам промишляє тим, що підсовує дівчат для багатого фабриканта, за що фабрикант платить йому ще й бере на продаж його пістолети... Прийшов час Прохорові одружитись. Він іде в якесь село на храм, куди сходилось дуже багато народу й молодіжи більше погуляти, ніж молитись. Коло церкви стає базар: скрізь ходять фабрицькі панни й кавалери. Вся юрба молодіжи на ніч розходиться спати в возівні та в сінники. Прохор підліз вночі до однієї дівчини й довідався од неї, що вона живе з якимсь офіцером, що офіцер хоче її покинути і готовий дати півтори тисячі карбованців тому, хто її посватає. Прохорові тільки того й треба: він спить-не спить уночі і другого дня біжить у село до офіцера з своєю дівчиною і сватає її, але з такою умовою, щоб офіцер заплатив йому гроші перед вінчанням. Офіцер згодився і Прохор оженився... взявши гроші перед вінцем.

Чи годиться для України цей тип Прохора Парфіріча, тип майстра-крамаря, нечесного, хитрого, облесливого, злодійкуватого, наглого, готового ограбити рідного брата, готового для грошей оженитись з якоюсь наложницею офіцера? Ми скажемо – не годиться, бо на Україні нема таких людей. Українські дрібні крамарі далеко чесніші, ніж великі та багаті купці. Сам Аксаков, побувавши на ярмарках в Чернігівщині, ставить паралель між крамарем українським і московським і знаходить, що український крамар ніколи не запросить за крам зайвого, а скаже свою ціну і вже не спустить ні на шаг, ще й говорити не схоче, тоді як рядом з ним кацап залупить втрое і буде торгуватись, як жид, щоб обдурити покупця та більше з його злупити. “Нравы Растеряевой улицы” дуже дикі, дуже низькі в моралі, дуже шарлатанські, щоб вони годились для наших міщан та дрібних крамарів. Прохор Парфіріч – це великоруський **кулак**, тільки з дрібних, той кулак, що дає гроші за застави, обдирає міщан та мужиків, кривдить, де може скривдити, не пожалує батька й матері для користи, а опісля переїжджає з села в город, заводить багаті крамниці, наживає часом сотні тисяч і стає банкіром. Це великоруський жид, бо там жидів нема і на їх місце знайшлись православні жиди. На Україні ролю Прохора Парфіріча грають

правдиві жиди з пейсами. І справді, напишіть в повістях Успенського замість Прохора Парфіріча **Мошко** або **Шумель** і вийде повість з жидівського побуту на Україні або в Польщі. Прохор – це правдивий Мошко-фактор, мішурис, з його ролею служити багатим панам, щодо гарного пола, з його здирством, з користю, з любов'ю до грошей, тільки Мошко все-таки не оженився з такою дівчиною, як Прохор Парфіріч, хоч би й за півтори тисячі карбованців. Якби повість про цього Прохора переложити на жидівський жаргон і пустити між наших жидів, то вона б багато добра зробила для їх, бо наші жидки впізнали б в тому дзеркалі самих себе. Прохор – це така людина, що сам **кляузник** писар, котрого він підкупив написати папір, щоб одняти хату в баби, здивувався, і каже до його: “Однако, извините меня ... как вы молоды и такая у вас в душе подлость! такая низость!” Прохор одказує йому: “А я так думаю, надо бы мне Бога благодарить”. Норови наших міщан далеко кращі, м'якші, ніж “Нравы Растеряевой улицы”. Прохор Парфіріч – це такий монстр, як і московські самодури-купці в комедіях Островського. В V гл. “Нравов Растеряевой улицы” Успенський описує одного сироту, Аліфана, котрого держить в себе міщанин Котельников і посилає його розносити крам по улицах. Аліфан вивчився читати, і йому родич купив книжку “Капитан Кук”. Хлопчик розносить крам по хатах, розказує, а часом й читає бабам “Кука”. Вся улица продражнила хлопця Куком. Міщанки знущаються над ним і його Куком і зуть хлопця “**полоумним**”. “Батюшки! умру, умру, спасите!” – кричали міщани, піднімаючи на сміх хлопця, як той починав їм читати про плавання Кука по морях... На Україні не тільки міщани, але й сільські баби поважають книжку, часто просять письмених читати їм книжки і слухають з великою охотою. Для України “Растеряева улица” здається заселена якимись монстрами. Успенські не піднімуть вгору наших “Растеряевых” улиц і не принесуть для їх ніякої користі.

А от рядом з Прохором Парфірічем ще страшнішого монстра описує Г. Успенський. Медников, вигнаний з семінарії, пішов в архирейські півчі. В його здоровий бас, він читає чи викрикує в церкві апостола дуже страшним голосом. Народ полюбив його, бо в Московщині (Великоросії) і в самій Москві питання про дякона – це питання громадське, трохи не політичне. Народ заливає Меднікова горілкою, і він зовсім спився з пуття. Йому зрадила одна його коханка; він поставив в гаю за кущами п'ять чоловік з різками, заманив її в той гай; п'ять чоловік схопили дівчину, повалили на землю, вибили різками. В своїй хаті Медников б'є вікна, б'є посуду, ламає рами, б'є в лице найминок, видурює гроші в якоїсь багатой старої пані, що закохалась в його, і за ті гроші п'є десь за городом в мужиків, валяється в шинках в одній сорочці. Оженившись, він убиває свою жінку на смерть.

Цей монстр нагадує типи Пом'яловського в його “Очерках” великоруської бурси, чи духовної школи. Ми розпитували на Україні про свої бурси і нам компетентні люди говорили, що в українських бурсах нема таких страшних типів. Між ними є п'яниці, але таких звірів, як Медников, Тавля, – нема в нас. Середня громадська верства на Україні вище стоїть од великоруської. Вона має м'якші норови, огладжені давньою візантійською та польсько-європейською цивілізацією. Островського та Успенського твори не піднімуть її вгору, а ми просто скажемо, принизять її. Читайте ви дикі книжки тільки про злодіїв та розбійників, та п'яниць, то потрохи й самі наберетесь поганого духа, оговтаєтесь з тими людьми в книжках, як привикаєте до їх в житні, а ще тим більше, як така література не дає й не показує вам ідеалів... Перенесіть турецьку або японську літературу на Україну, в Польщу, в Італію, забороніть там місцеву літературу і присилуйте всіх читати тільки про звірство турецьке, про турецькі та японські норови, і ви помаленьку принизите

громадянство. А Росія робить з нами такий переступ, забороняючи нам розвивати свою літературу, описувати своє громадянство, щоб підняти його розвитку вгору, і накидаючи нам свою літературу, про котру можна сказати: “Сіє море пространное, в нем же гади маля і великія, їм же несть числа”... Великоруська література місцева – своя домашня; вона має велику вагу для Великої Росії, а для України вона має вартість одкидну, а не покладну, – а це невелика її роля, чи буде вона в нас, чи й зовсім її не буде. “В **безобразиях** Медникова были все атрибуты, обставляющие погибель русского человека: и кровь, и водка, разбитая голова и разбитый полуштоф” і т.п. (лист 116), – каже Успенський; од таких атрибутів в літературних типах ми навряд чи покращаємо.

Найновіша національно-народна школа великоруських реалістів ще менше годиться для України, тим що вони пишуть зовсім народним язиком, яким говорять великоруські міщани та мужики. Для Великої Росії це дуже добре, це їм подобається, а для нас – не дуже, бо їх народний язик для нас зовсім незрозумілий. Його красу ми мало тямимо. Нам хочеться читати книжки, написані українським народним язиком, котрого красу ми розуміємо. Народний великоруський язик однаково для нас мертвий, книжний язик, бо ми не чули, як там на півночі говорять міщани та мужики.

Так само не годиться для України і школа народних великоруських письменників, як Некрасов, Решетников, Н.Успенський. Некрасов, недавно померший, писав віршами. По формі віршів, по ліричних та епічних формах поезії, він зовсім народний поет. Його вірші зовсім такі, як в народних великоруських піснях, вони білі, без ритмів і нам здаються більше прозою, ніж віршами. Його поетичні вирази, епічні й ліричні часом цілком взяті з народних пісень, як напр.:

*Спится мне младенькой, дремлется,
Клонит голову на подушечку,
Сверок - батюшка по сеничкам похаживает
Сердитый по новым погуливает.
Стучит, гремит, стучит, гремит,
Снохе спать не дает . (ч.3., л. 105).*

.....

Але це тільки по формі, а по вмістові своєї поезії Некрасов тільки до половини народний поет. Декотрі його твори зовсім народні, як “Мороз Красный нос” або “Влас”; інші тільки національні, мають вміст з панського життя, як “Недавнее время”, “Русские женщины”; інші написані тільки ради народу, а не для народу, як, напр., “Кому на Руси жить хорошо”. Але, сказати взагалі, Некрасов мало написав для народу, хоч звав свою музу – музою “**горя и печали**”, конечно народною. Він сам каже про себе:

*Я дворянскому нашему роду
Блеска лирой моей не стяжал,
Я настолько же чуждым народу
Умираю, как жить начал.*

Талант Некрасова не високий, далеко нищий од Шевченкового, Пушкінового, навіть Лермонтова; його вірші важкі, дубові, про що говорила і великоруська критика, але він притяг до себе велику симпатію громадянства своєю народністю в поезії і тим, що вступався за народ в часи кріпацтва і “временно обязанного” становища селян, – і затвердив у великоруській літературі народність та поезію великоруської народної пісні.

Не вважаючи на його велику вартість в великоруській літературі, для нас Некрасов не має такої ваги; в паралелі з ним ми давно маємо Шевченка, далеко вищого од його талантом і зовсім народного поета. Шевченко вніс в свою поезію форму віршів української народної пісні, кращу од великоруської, з чудовими дзвінками ритмами, з пишними ліричними та епічними формами, з гарячим полуденним кольоритом... Порівняймо вірші Шевченка з віршами Некрасова і ми побачимо, яка велика одміна між народними великоруськими та українськими віршами:

*Єсть на світі доля, ...
А хто її знає? Зажгло грозою дерево,
Єсть на світі воля, А было соловьиное
А хто її має? На дереве гнездо.
Єсть люди на світі, Горит и стонет дерево,
Сріблом- злотом сяють Горят й стонут птенчики:
Здається, панують, "Ой матушка! где ты?"
А долі не мають... (ч.3, г. IV)*

Нам, українцям, вірші Некрасова здаються просто прозою – і нехай нам вибачить великоруська народна муза! – вона нам не подобається. П[ан] Костомарів каже, що великоруська пісня українцеві довго не подобається, але в неї є поезія. Ми скажемо те саме: великоруська пісня має мало поетичного, мало ідеального, нагадує прозу і має поетичні форми якісь дуже оригінальні. Нам більше подобаються ненародні вірші Пушкіна та Лермонтова, ніж Некрасова, а Шевченкова муза переносить нас з землі на якесь дивне поетичне небо своєю високою поезією, глибоким чуттям і фантазією. Шевченкові твори мають ще ту перевагу, що вони всі глибоко народні навіть ті, де говориться про вищі вселюдські інтереси, як "Сон", "Кавказ", "Гус", "Царі", "Марія". Він умів все оглядіти зовсім народними очима, не вважаючи на ідеї, виступаючі з кружка народного світогляду, вмів на високі ідеї глянути зовсім по-мужичому, виявити їх в формах щиро мужичих, од чого всі його твори може читати й розуміти народ, чого не можна сказати про твори Некрасова, напр., про його "Недавнее время", в котрому він описує московських та петербурзьких гультяїв-панів зовсім не під народним поглядом, про його "Русских женщин", жінок, повстанців декабристів і т.д. Більша половина творів Некрасова зовсім не годиться навіть для московського народу. Про український народ ми й не говоримо; він не зрозуміє навіть Некрасових творів щиро народних, бо вони дуже оригінальні по формі, а вміст їх має багато етнографічних одмін, національного характеру щиро московського. Так, напр., в творі "Мороз Красный нос" для нашого мужика не буде здаватись великим горем, що вдова поїхала в ліс самотужки по дрова, хоч би й зараз після похорону чоловіка: це здалось би для українського мужика розкішшю, бо наші мужики ніколи не їздять в ліс по дрова, а топлять соломною або кізяками. Український "Влас" вже не надіне на себе залізних вериг, хоч і піде по селах просити на храм Божий. Окрім того, не вважаючи на дуже симпатичну ідею й прихильне до народу прямування, Некрасова муза має в собі недостачу національної великоруської поезії, вона має недостачу широкої фантазії і естетичності. Луччий твір Некрасова "Кому на Руси жить хорошо" збудований на фабулі дуже не фантастичній, неестетичній і навіть грубенькій.

Сім мужиків стрітились на розпутті й розговорились про те, кому найлучче жити на Русі, чи поміщикові, чи урядникові, чи попові, чи крамареві, чи міністрові, чи цареві, чи мужикові. Вже сонце зайшло, а вони йдуть та йдуть, одійшли за тридцять верстов од села

у ліс та все змагались. В лісі вони розпалили багаття, достали горілки, випили та знов давай змагатись, лаятись, а далі вчепились один одному в патли та в бороди та давай битись! На той час позлітались птиці, вилетіла галка, зозуля, вилетіли сім пугачів, вилетіла сова і почали крутитись над ними, а корова прийшла до багаття, витріщила на мужиків очі та давай ревати! Це зовсім походить на комічну українську колядку, як: “Пішли баби колядувати, наколядували кишок аж повний мішок; а баби б'ються, а кишки дмуться, а собаки брешуть, ой дай Боже!” Картина, як сім мужиків вчепились один другому в волосся і нарobili галасу на весь ліс, а на їх ще до того реве корова, дуже не граціозна й груба, хоч ідея твору дуже вдячна, не вважаючи на те, що автор нічого не написав про царя та про міністра... Сім мужиків ходять та скрізь розпитують; на дорозі спиняють попа, потім пана поміщика і випитують, чи добре їм жити на Русі. Пан злазить з карети, розстеляє килим і розкажує їм про своє життя. Такі картини ні реальні, ні фантастичні... в кожному разі чудні й ненатуральні. Лучча і натуральніша в цій Некрасовій поемі частка “Матрена”, в котрій селянка Матрьона розкажує мужикам про своє життя, починаючи од дівочтва розкажує, як вона вийшла заміж, як вона жила в здоровій сім'ї свекра, як вона пішла на поле жати, а її кохане дитя Дену з'їли свині, як вона побивалась за другим сином, як його брали в некрути... Але в паралелі з тією “Матрьоною” український народ має високі твори Шевченкові: “Наймичку”, “Катерину”, “Причинну”, котрі він і тепер читає зі сльозами в очах.

Великоруську народну жизнь описували й прозаїки. Так описував народну жизнь Григорович та Тургенев в 40-х роках теперішнього віку. З найновіших великоруських письменників описують народний побут Решетніков, Потехін, Н.Успенський.

Григорович написав 6 томів повістей з народного побуту. І Тургенев написав одну книжку “Записки охотника”. Повісті з народного побуту Григоровича і Тургенєва писані не для народу, а ради народу, як і твори Некрасова. Ці повісті можна назвати національними, але не можна сказати, щоб вони були народні; в їх трапляються типи, котрі можна назвати великоруськими, в котрих одбилась жизнь великоруських селян, але народности в тих типах мало. Герої Григоровича та Тургенєва говорять не сільським московським язиком, в їх розмові ви не впізнаєте живої розмови великоруських селян, з її ідіоматизмами, з її ліричними та епічними формами. Автори більше говорять од себе за своїх героїв, і говорять літературним великоруським язиком. Григорович виводить жизнь своїх героїв не щиронародну, а пригладжує її, напوماджує. В його все виходить гладенько, без колючок, так що жизнь великоруських селян виходить в його якась ідилічна, гарна. В його навіть старці виходять якимись романтичними, трохи не джентльменами. Великоруські деякі критики сказали про повісті Григоровича, що він описує не великоруських селян, а якихсь червонокожих індіців чи що, тільки не великоруських мужиків. Все суття його повістей в романтичності оповідання, в випадках, доволі цікавих для читання. Вони трохи походить на повісті з американської жизни Купера та Майн Ріда, і по його повістях не можна судити про жизнь великоруських селян, бо його твори не реальні. Повісті Тургенєва високо стоять з естетичного та художнього погляду. Його типи, як напр., Хорь Калінич, Певци, дуже живі, правдиві з реального погляду, національні, але не мають в собі народности. Вони правдиві більше з боку психічного, і в їх розмові не чуємо правдивих великоруських селян. Ми не говоримо про освічення ідеєю типів Григоровича, там ідеї нема ніякої. Ви не впізнаєте, що ті описані люди жили за часів страшного кріпацтва, що вони терпіли од панів, од станових, од сільської власти, од холоду чи од голоду, як от буває в Некрасова.

Україна не може знайти ніякої користі для себе в творах Григоровича та в “Записках охотника” Тургенева. Українська народна література з’явилась раніше од великоруської. Вже в 20-х роках теперішнього віку вийшла в світ “Наталка Полтавка” та “Москаль-чарівник” Котляревського, а після його писав свої повісті з народного життя Квітка, Шевченко, а далі Марко Вовчок. Ця народна українська література не тільки національна, але й народна. Вона обмалювала правдиві типи українських селян; дійові особи в повістях говорять щирим сільським язиком, яким і тепер говорять наші селяни. Ці твори блищать народною поезією; в їх повно ліричних та епічних форм народної усної української поезії. Ці всі твори і тепер не втратили своєї сили, свого впливу на українське громадянство, бо вони дишуть життям та правдою. Минуло півсотки літ од часів Котляревського, а його “Наталку Полтавку” та “Москаля-чарівника” і тепер читають, і тепер грають на сцені й довго будуть читати та грати, бо в їх одбилася правдива національна та народна життя українського села. Ви бачите, що Наталка, Терпилиха, Петро, Микола і т.д. живі люди, яких ви і тепер знайдете по селах. Окрім того, українська народна література вище од великоруської і тим, що вона була освічена ідеєю, в одного письменника більше, в другого менше. Вже в “Наталці Полтавці” говориться про Возного, сільського експлуататора, говориться про письменних п’явок, що ссуть кров сільського народу. В “Сердешній Оксані” Квітка критикує наглу солдатчину. Гулак-Артемівський в своєму творі “Пан та Собака” дуже рано зачепив суспільний мотив про відносини панів до мужиків, цей твір і тепер має силу, а Шевченко та Марко Вовчок заговорили про страшне панщанне право. Українська література рано випередила великоруську в описуванні сільського побуту, в національному, народному характері, в освічуванні народної життя вищою гуманною ідеєю людського права. Була одна недостача в українській народній літературі: вона описувала тільки добрий світлий бік народного життя, не зачіпала його темного боку. Вона більше описувала його як невинного терпільника, мученика, яко бідолаху й сіромаху, на котрого визвірилось усе, що стояло вище од його. Але цей мотив легко зрозуміти. Не треба забувати, що наша народна література появилася за часів панщини, коли народ терпів, як віл у ярмі, коли він не міг і не мав права виступити на сцену громадської діяльності самостійно, як частка громадянства. Письменники по дуже натуральній причині прихилили до його своє серце, жалували його і поминали недостачу й темні плями народної життя. Тим-то воно і вийшло так, що в творах письменників того часу бачимо усе якихсь світлих янголів в запасах та в свитках.

Між письменниками теперішньої найновішої школи на Великій Русі дуже мало таких, що виключно описують саме тільки життя сільського народу. Н. Успенський написав невеличку книжку коротеньких сенок з народного життя; Решетніков видав дві-три повісті та Потехін недавно помістив в “Вестнику Европы” три повісті з життя сільського та фабрицького. Окрім того в журналах подекуди трапляються повістки або більше ескізи народного і навіть старовірчеського життя. Школа народних великоруських письменників дуже обмежена й слабенька... не зважаючи на те, ця найновіша школа стала на правдивому ґрунті в описуванні народного життя після знесення панщини. Вона стала не тільки реальною та національною, але й трошки народною. Ці письменники заговорили в своїх творах потроху язиком сільським, мужичим, котрий дуже непохожий на літературний великоруський язик. Вони внесли в свої твори провінціалізми, народні ідіоматизми, почали підроблюватись під мотиви народної поезії, вносити ліричні та епічні поетичні форми усної народної поезії, народного язика. Успенський, Решетніков, Печорський вживають, замість літературних форм язика, народні, наприклад: “хоч” – замість “хоть”,

“жисть” – “жизнь”, “покеда” – “покуда”, “с розсудку сшибен” – “сумашедший”, “сустерпеть” – “вытерпеть”, “ходчей” – “скорее”, “хлобыснуть” – “ударить”, “энтот” – “этот”. Такими народними словами сповняє свої етнографічні твори і Максимов. Це початок нового чисто народного прямування в великоруській літературі. Перегодя такі слова, такі мужичі вирази запанують в цілій літературі, як тільки вона пічне все більше та більше демократизуватись. Журналам не сподобався такий язик нових народних письменників; вони підняли проти їх гвалт, але це нічого не допоможе. Правда візьме своє.

Окрім народної форми і духу народної поезії, нові народні великоруські письменники внесли в свої твори і правдивий вміст; вони почали описувати народ таким, який він в натурі, з усім його добродійством і лиходійством і з його нестачею, з добрим і злим боком його життя. Вони не потаїли його недобрих норівів, але при тому трошки освітили свої твори новими ідеями суспільними, наскільки можна освітити їх в Росії. Вони натякнули на експлуатацію мужика кулаками, поліцією, фабрикантами, панами і трошечки – духовенством. В творах цих письменників потрошки виявилась жизнь великоруських селян, їх сім'яна община, відносини голови сім'ї до дітей та онуків, їх заробітки, їх промисли, їх фабрицька робота.

Чи годиться ж для України ця школа народних великоруських письменників? Чи принесе вона яку-небудь розумову користь для українського громадянства, а найбільше для українського народу? Ми скажемо, що вона не має цивілізуючої вартости для України.

Як ми бачимо, великоруські поети, белетристи та етнографи мало звертали уваги на народну жизнь, мало писали про народ, а ще менше написали такого, що великоруський народ може читати й розуміти, як, нпр., ескізи Н. Успенського або “Подлиповцы” Решетнікова. Другі, як Григорович або Тургенев та Некрасов, писали тільки ради народу, а не для народу. Але з того, що вже написано, ми можемо довідатись, що воно не годиться для України.

Життя великоруського народу, навіть гадаючи по тому, що написано про його, дуже не походить на жизнь українського народу. В повісті Григоровича “Рыбаки” описана великоруська сім'я над річкою Окою, всередині Великоросії. Сім'яний побут трохи зачепив і Потехін в повістях “Около денег”, “На миру”, Писемський в “Батьке”. З цих творів ми бачимо, що великоруська сім'я склалася зовсім інакше, ніж українська. Вона складається часом з сорока або й більше душ. Сини не діляться і остаються жити при батькові з своїми жінками, з дітьми. Вони живуть в надвірних хатах і вся така здорова сім'я покоряється батькові, одному голові, одному хазяїнові. В сім'ї рибалки Глеба Савинича живуть сини, котрим по сорок літ. Вони мають своїх дохожалих дітей і все-таки вони в свого батька слуги, наймити, не мають права розпоряджатись грішми, одежею, худобою, своєю працею. Це діти – в сорок літ, бо ними батько командує, як малими хлопцями. Ніхто в сім'ї не має своєї волі – всі раби; один голова – батько з нагайкою в руках. Жінка, невістки, це неначебто й не люди. В великоруській сім'ї панує страшний деспотизм батька. Там немає ще особистої волі, волі кожної людини, як чоловіка. Дохожалим синам Глеба стало важко зносити батьківський деспотизм і вони, проти волі батька, одрізняються од його, щоб стати вільними хоч на старости літ... В економії така общинна сім'я може вигідніша, але вона давить право особости. Така сім'яна община чи задруга є ще в Сербії, але вона там уже розпадається, бо сини, а більше того, невістки не можуть знести батьківського деспотизму. На Україні такої сім'ї вже нема: вона вже розпалась і вступила в другу фазу. На Україні тепер панує право особости: син зараз

одрізняється і ставить собі хату. З творів великоруських письменників великоруський народ може дорозумітись до права особистої волі, а для України ця річ вже зовсім непотрібна. Для нашого народу треба намалювати його сім'ю, розділяну й розбиту, з дуже широким принципом особистої волі. Для України треба вже йти далі в повістях і показати нашому народові на можливу і неминучу третю фазу сім'ї, а більше того – общини свободних сімей: при волі кожної особи, при її широких правах показати, щоб сім'ї знов скупились, згорнулись до купи, для економічної вигоди, для громадських економічних інтересів. Це завдання для наших белетристів та економістів зовсім інше, ніж в Великоросії, де приходиться або розбити сім'яну общину, або навчити людей розуму свого особистого людського права, без руйнування старої сім'яної купи, що дуже трудно. Тим-то показані нами великоруські твори не підходять під життя нашого народу. Він навіть не зрозумів такої чудної для його сім'ї, де в 40 літ сини – вже сиві, повинні слухати батька, як малі діти. Ми вже не говоримо про “снохачество” (сноха – невістка) в великоруських сім'ях, де старий батько, в час одходу синів на заробітки, живе з своїми невістками. Це щось дуже дике для нас. В повісті Потехіна “Около денег” один фабрикант, випровадивши з дому сина в дорогу, іде з своєю невісткою в город, живе там з нею в гостинниці довгенько, купує для неї цінні подарунки, як для своєї коханки... Словом сказати, сім'яна життя великоруського народу ще стоїть в першій фазі, дуже патріархальній, а українська сім'я перейшла вже в другу фазу. Сім'яний побут на Поліссі, в так званій Білорусі, так само такий, як на Україні, як ми бачимо з писання Максимовича “Обитель и житель в Древней и новой Росии”, що доказує, що наддніпрянці і білорусини – один народ. Великоруські повісті про такий побут великоруського народу мають для вчених українців інтерес етнографічний, чисто вчений, а для українського народу такі повісті зовсім непотрібні: вони будуть говорити йому про те, чого в його житті вже нема, й од того конечно не матимуть на його навчаючого цивілізуючого впливу. Деспот батько і раби сини та дочки, та й сама хазяйка – це все буде здаватись для його чудним, дивовижним.

Інші народні коротенькі повістки Н. Успенського, Потехіна і т.д. не виявляють вповні народної великоруської життя. В коротеньких фотографічних народних сценах Н. Успенський малює то сцену на постоялому дворі, то коло шинку, то в дяка, то в шинку. В тих повістках ми бачимо, як народ п'янствує, пропиває в шинку своє добро, як конокради обкрадають селян, бачимо народ темний, непросвічений, грубий, бачимо громаду в руках у багатого голови та писаря... але ці всі малювання не освічені вищою ідеєю, як часом буває вряди-годи в Щедрина. Великоруська література мало звертає уваги на народ, але колись вона зачепить і народ, і ми можемо сказати, що будуча народна великоруська література, чим більше вона буде спеціально великоруською народною, тим вона більше буде мати сили та вартости для Великоросії і разом з тим вона зовсім не буде годитись ні для інтелігентних українців, ні для українського народу.

Великоруський та український народ стоять так далеко один од другого народним характером, звичаями, економічними відносинами, як небо од землі. Великоруська сім'я оригінальна; національний характер народу одмінний од нашого народного характеру. Великоруський народ консервативний, дуже релігійний, але держиться більше обряду, старини, любить старі образи, старі церковні мотиви і в піст не їсть навіть риби, купці не п'ють у піст чаю з сахаром, а з родзинками. Розкольники чи старовіри пішли ще далі назад, держаться старих церковних книжок, несправляних, дивляться на православних, як на нечистих, не курять тютюну, не їдять картоплі, голубів, не сядуть їсти з одної миски з

православними. Окрім того, великоруські народні звичаї зовсім одмінні од українських: у великоруського народу нема куті, нема колядок, щедрівок; приїзжі на Україні просвічені великороси не знають, що таке паска, бо в їх паскою зветься шматок сиру, а не наша паска. А з другого боку, великоруський **сочельник**, **семік**, **красная горка** і інші народні празники та звичаї будуть японською грамотою для нашого народу в белетристиці. Побут великоруського народу хліборобний тільки по середній Волзі та в полуденній Великоросії, а далі на північ побут народу промисловий, фабрицький або лісовий, з одхожими заробітками в столицях, на великих річках, в фірманстві (хурманстві), дуже не пошому на наше чумацтво. Життя великоруського народу ні кришки не пошожо ні в чому на життя українських селян і буде для їх і в повістях здаватись незрозумілою. Доволі буде сказати, нехай який-небудь великоруський белетрист підсуне нашому селянинові книжку, де буде описано, як великоруські жінки та дівки молотять, рубають дрова, орють та сіють. Це буде така чудасія для української молодиці, що вона тільки очі витріщить або буде сміятись. На Україні молодиці та дівчата не роблять важкої чоловічої роботи, а в Великоросії чоловіки одходять на літо од дому на роботу і всю важку роботу роблять молодиці.

Ще більше одрізняється од побуту українського народу побут великоруського селянина на далекій півночі, на Уралі, в Сибірі, де живе народ незвичайно темний, трохи не дикий, котрий недавно прийняв християнську віру й обрусів. Решетніков в своїй повісті “Подлиповцы” підняв завісу над тими страшними північними уральськими лісами і намалював страшну картину народного життя в Пермській губернії, коло річки Ками, недалеко від Урала. Село Подлипная стоїть коло здорового лісу. В йому шість хат, і то дві без накрівлі. Ні один двір не має воріт. В тому селі живе тридцять душ перм'яків, що недавно обрусіли і стали християнами. Ці нещасні люди їдять хліб не більше одного місяця на рік. Вся їх їда – хліб з полови пополовині з тертою корою, картопля та скошений зазелень хліб, посушений і потертий на порошок, розведений в воді. У одним-одного чоловіка Пили є корова, та й та дає мало молока. Од такої харчі народ став слабій, лінивий, апатичний. На все село один розумний чоловік Пила. Скаже він косити, народ косить, скаже рубати дрова – рубають дрова, а без його всі лежать або сидять, згорнувши руки, і нічого не роблять. Зимою така нужда в селі, такий холод та голод, що люди вмирають од голоду та холоду, хоч коло села зараз росте ліс, як море. В народу нема сили й охоти нарубати в лісі дров. В хатах у підлиповців пустиня; валяється корито, миска та ложка та й годі. Підлиповці одягаються в телячі та в овечі шкури і мають по одній сорочці.

Підлиповці стали християнами, але тільки тим, що їх присилувала поліція, назвавши їх село і записавши їх в подушне, котрого вони до того часу не платили. В підлиповців образи валяються під лавками, і вони вішають їх на стіні тільки тоді, як часом у село приїде священник. Вони моляться до своїх поганських опудалів, а ховають, хрестять дітей та вінчаються тільки тоді, як присилує їх піп, та й то тим, що бояться поліції. Церкви, обряди, кадило й книги в церкві – все здається їм дуже чудним. У Пили був зять Сисойко, жонатий з його дочкою Апроською. Апроська вмерла зимою од голоду разом з матір'ю Сисойка. Пила та Сисойко зробили скриню, поклали туди двох мерців і повезли до церкви ховати. Прийшов піп у личаках та в полатаній рясі, звелів занести мертвих у церкву і почав правити похорон, махаючи кадильніцею. Пила каже попові, щоб він не махав здорово тією “**махальницею**”, щоб часом не вдарив Апроськи. Церковні книжки він зве “**читальницями**”. Сисойка плакав за жінкою, а потім давай лаяти мертво од жалю

“стервом”, а попа – “чучелом” (опудалом, страхопудом). Поховавши мертвих, Пила та Сисойко з двома синами Пили пішли бурлакувати на річку Чусову та Каму. Вони найнялися гнати барки по Камі до Пермі. Не вважаючи на важку працю, вони були дуже щасливі тим, що їли хліб з сіллю та “щи” (борщ) з м'ясом або з рибою. Важка страшна бурлацька життя здавалась їм раєм після Підлиповки. Вони не хотіли вже й вертатись додому. Поганенькі міста Усольє, Перм, здорові хати, церкви – це все здавалось для їх таким дивом, як для диких американців кораблі Колумба. В Пермі Пилині сини задивились на архиерея в церкві і не встигли на судно. Пила й Сисойко покинули їх і погнали барку далі. Тут їм прийшлося плисти не за водою, а проти води, прийшлося тягти судно лямкою – товстою колодою. Робота пекельна! Вона дала наказку тяжкої праці “тягнуть лямку”. Пила й Сисойко тягли до останку; в їх сили не ставало, в горлі посохло; вони стали схожі на мерців. На їх біду, віршовка порвалась, вони попадали. Пила переломив собі ногу. Сисойко порвав груди. Безталанні попадали на пісок. Хазяїн барки звелів одвезти їх у село і там покинути, але їх не встигли одвезти в село: вони обидва зараз померли.

Така безталанна, дика народна життя далеких великоруських країв. Для Великої Росії такі твори, як “Підлиповці”, мають велику вартість. Вони знають інтелігентних людей з народом, прикликають їх до помочі народові, а самому народові розкривають очі, щоб він подивився на своє безталання, на свою дикість, коли ще він буде зугарний прочитати про своє горе в книжках. Для України такі народні твори не мають жодної вартости, окрім ученого етнографічного інтересу. Вони не покличуть нашу інтелігенцію на поміч перм'якам, бо перм'яки дуже од неї далеко, а в себе під боком є свої перм'яки, котрим так само треба комусь помагати книжками, школою і доброю порадою. Для українського народу “Підлиповці” будуть схожі на казку про песиголовців або про тих поліщуків, що попадали в церкві на землю та давай дригати ногами, в той час як побачили, що їх піп ліг на землю та витрушував з халяви жарину, котра якось з кадьниці впала йому за халяву. А підлиповці, сказати правду, стоять на такому ступіні розумового й релігійного розвитку, як ті поліщуки, напів'язичники, що про їх зостались тепер в українському народі казки.

Що б там не говорили великоруські письменники про свій народ, а треба сказати, що український народ на цілу ступінь стоїть вище од великоруського, окрім, може, декотрих центральних великоруських губерній. Він має м'якші норови, м'якший характер. Українська жінка-селянка зовсім рівна правом чоловікові. На Україні розвилася дуже широка воля особисти, впав деспотизм голови сім'ї. Характер українського народу більше духовний, більше ідеальний, не такий консервативний, як у великоруського народу. Подружжя і закони сім'ї більше поважаються на Україні; в народі нема скандальної лайки, такої поганої, як у великорусів, котрі верзуть перед дітьми язиками таку лайку, що й купи не держиться. Сам описувач “Никольського уезда” Вологодської губернії в “Древней и Н[овой] России” знайшов там у одному селі три сім'ї, висланих з Харківщини українців, і каже, що вони стоять вище своїм розвиттям од великорусів, хоч і не звикли до важкої праці: вони неписьменні, але знають і про Адама, про потоп, про Христа й апостолів, не лаються паскудними словами перед дітьми, як великороси, не роблять в неділю, бо в їх християнство ввійшло в життя глибше, тоді як великороси роблять у неділю, як і в будень, бо не поважають неділі. Великоруська народна література не підніме вище українського народу, а чого доброго, принизить його, так як принизила б його яка-небудь турецька або китайська література, котра б описувала якусь нижчу життя і вбивала йому в голову якісь типи та ідеали дуже низької проби. Ми вже не говоримо про язик великоруських народних

творів; їх без словаря трудно читати навіть письменно українцям. Як же то зрозуміє цю китайську грамоту український народ?

Скажемо тепер кілька слів про художні типи великоруської інтелігенції молодого покоління. Ці типи описував найправдивіше й найсимпатичніше Тургенєв і тим мав великий вплив на великоруську мисль. Найбільшу увагу всього громадянства й критики обернула на себе його повість “Отцы и дети”. Головний тип – Базаров, нігіліст, од чого й почали в Росії звати молоде покоління нігілістами. Базаров – молодий чоловік, сам медик і син бідненького медика. Він реаліст до остатньої найдрібнішої кісточки і, окрім натури, більше нічого не хоче знати. Він одкидає релігію й Бога, штуку, сміється з чуття, зве його сентименталізмом, одкидає кохання і дивиться на гарну Одінцову, з повним тілом, як на “богатое тело”, добре для анатомічного ножа; він одкидає любов до народу і каже, що йому все одно, бо з його, так як і з народу, виросте тільки лопух. Він знає й поважає одну натуру, про неї й приїхавши на село, тільки ріже жаб. В одежі він простий, не дуже чистий, так що пани аж крутять носами і не переносять одного його духу. Він має панів за народ нікчемний, непросвічений і дуже нехтує ними, за що один аристократ викликає його на дуель. Одначе, побачивши гарну Одінцову, він не видержав ролі одкидача і закохався в неї.

Тип Базарова щиро великоруський, дуже вже одкидний однобачно, дуже матеріальний, дуже неестетичний. В типі Базарова обтілились ті ультрареальні ідеї, які виказував “Современник” в 60-х роках і які справді були тоді в столичній молодіжі. В нас на Україні вже був тоді інший тип молодіжі, тип українофілів. Він в дечому схожий на тип Базарова, а в дечому зовсім інший. В йому згорнулися прикмети, окрім позитивізму, любови до натури, нігілізму, ще українські національні. Українофіли не одкидали естетики, не сміялись над чуттям, не одкидали штуки й поезії вже по своїй натурі, зроду естетичній, а ще од того, що вони були народовці й націонали, що вони прийняли од нашої старшої партії спадки прихильности до народности, котру вигублював великоруський ряд, прихильности до народної поезії, музики; вони збирали народні усні твори й народні мотиви пісень і дали з себе національно-народних літераторів і композиторів. Українофіли не одказувались од принципу любови до батьків, до жінки, не дивились на жінку, як на “богатое тело”, бо в їх жив природний дух народної поезії, одухотворявший дівчину і її кохання. Разом з тим українофіли були реалістами й лібералами, як і Базаров, стояли за реальну просвіту, одкидали клерикалізм, пустосвятство й панство, як усяка демокрація. Тим-то тип Базарова підходив до типу української молодіжі тільки половиною. Космополітизм великоруської молодіжі, що проповідував “Современник”, тільки нашкодив нашій молодіжі, бо наплотив у нас людей неприхильних до національности, а через те й до народности. А народ живе й дише тільки в національній формі. Космополітизм одбив їх од літературної української праці хоч би й для народу і для багато декого подав злучай прикрити космополітизмом своє лінивство, свою апатію до всякої національно-народної праці. Хто з українців каже, що він космополіт, то так і знай, що то або ледащо, або скацаплений чоловік, втрачений для України своєю працею й душевними силами.

Трохи більше годиться для України останній твір Тургенєва “Новь” (“Цілина”), в котрому він описує великоруських соціалістів та їх пропаганду між великоруськими мужиками. Соціалізм – це з'явище тепер загальне і для Великої Росії, і для України, але воно виявилось в одній великоруській формі, не одяглося на Україні в національність і тим стало пропащим для України, оддавши всі сили московському народові. Українські

соціалісти появились в формі великоруської національності, не зуміли навіть говорити до свого народу народним язиком, і їх космополітизм спіткнувся об національний український народний поріг дуже комічно.

Щодо великоруського сатирика, шановного Щедрина (Салтикова), то треба сказати, що його сатира карає більше норови столичні, петербурзьких кавалергардів, панів, урядників або провінціальних великоруських панів “Іудушек” з їх матерями, з їх гаремами, з їх здирством. Мало в його таких сатир (як “Погодить”, “Повість о генералах і мужиках”), що годяться й для України. На Україні є багато своїх спеціальних плям і в панів, і в попів, і в купців, і в польської (нібито) шляхти, і в жидів, котрі треба б вичистити сатирою. Ми ще тільки ждемо свого сатирика.

Так само мало годяться для України і великоруські критики, публіцисти, як Белінський, Добролюбов, Писарев, Скабичевський, хоч вони й більше зробили добра для українського розвитку, ніж поети і белетристи. Головні й луччі твори Белінського ті, в котрих він розбирає й критикує Пушкіна, Лермонтова та Гоголя; він просто написав історію нової московської літератури. Добролюбов – критик комедій Островського й інших. В своєму “Темному царстві”, в “Луче в темном царстве” він аналізує типи з комедій Островського, що мали великий вплив на великоросів, а на нас не дуже значний. Писарев розбирав твори Л. Толстого, а найбільше Тургенєва та Гончарова, вияснював їх художні типи й популяризував їх. Окрім того, прямування Писарева зовсім одкидне, як Базарова, а не покладне. Він знаходив все поганим і не встиг сказати свого покладного слова, бо рано вмер, а його ультрареалізм в естетиці зовсім фальшивий і не підходить під національний український дух. Але в писаннях цих трьох критиків, окрім розбору художніх типів, є багато загальних вселюдських думок та гадок, розсипаних між критичними оглядами. Ці думки й гадки мали розвиваючий вплив і на українське громадянство, а найбільше на молодіж. Для розвитих українців ці твори, а найбільше твори Писарева, вже не мають такої вартости. Для України настали інші часи, потребуючі інших ідей, інших думок, інших художніх творів, де Писарев та Добролюбов нічого не вдіють. Українцям настав час ворушитись в своєму гнізді, працювати для себе та для свого народу тільки на стежці національно-народній, а не бігати позичати духовного огню за тридев'ять земель, та ще коли б то був правдивий огонь, правдивий світ... Не дурно ж є тепер багато просвічених українців, котрі вже не читають великоруських книжок, а розвиваються на заграничних літературах. На лихо, тепер в Великоросії нема ні поетичних талантів, ні критичних. Сама вона сповняє свої журнали перекладами заграничних авторів.

Так-то, скажемо взагалі, великоруська література стала тепер на правдивій дорозі, стала реальною, національною і народною і через те саме стала зовсім місцевою літературою, як воно і повинно бути. Вона описує місцеву жизнь і тим сповняє до кінця свою впливаючу ролю тільки для **великоруської нації**. Великоруська порода сама далека од Європи, між іншими слов'янськими породами наймолодша і залізла між дуже примітивні фінські та татарські народці, котрі вона втягла в себе і втягує до сього часу не тільки в Сибірі та на Волзі, але навіть недалечко од Москви в Тверській губернії, в Тамбовській, в Олонецькій і в самій Петербурзькій. Великоросія щепить до свого пня примітивні дички і через те вносить в свою породу багато нецивілізованих первістків. Щапов, сам сибіряк, і по матері тунгуз, вислідив, що великоруські старообрядні секти мають усну релігійну літературу таку саму, як остяки й сибірські породи, тільки переложено на московський язик, в їх і релігійні обряди так само однакові з поганськими

обрядами сибіряків. А так як ті народи стоять на низькому ступені цивілізації, то вони принижують саму великоруську породу, придержують її зріст, а це все виявляється і в літературі, в поетичних художніх типах. Ми високо шануємо нових великоруських письменників за їх прямування, за їх освічування своїх творів ліберальним поглядом, за народність їх творів і бажаємо, щоб і наші українські письменники йшли такою самою стежкою, але мусимо признатись, що їх твори не годяться для України, мають інтерес або місцевий, або зовсім етнографічний і не піднімуть розумового та морального зросту України. Для сибірських пород, для фінів, ляпландців, киргизів, калмиків, може, великоруська література принесе користь, бо їх життя стоїть нижче од великоруської, але на схід, на полудня вона нешироко піде і матиме інтерес не більше як науковий або зовсім етнографічний. Нам кажуть, що великоруський народ, кругом Москви фабричний, багатий, вище од українського, але тому неправда. З багатими фабричними великоруськими посадами (містечками) треба рівняти українські містечка та села, де багато фабрик, де наші селяни та міщани вбираються в пікові білі горсети, в жупани з темно-синього фабрицького сукна, з широкими парчевими комірами, в шовкові хустки, юбки та в сап'яні червоні й жовті чоботи, носять коралі завтовшки в палець. Але й московські купці-самодури ще багатіші, що одначе не вадить (перебаранчає) їм стояти розумовою та моральною просвітою на дуже низькому ступені. Великоруська література для України має вартість тільки одкидну, а не покладну, а на такому коні далеко не заїдеш при теперішніх завданнях європейських літератур.

Ще менше, ніж для України, годиться великоруська література для Польщі, для Чехії та для словаків і хорватів. Не вважаючи на консервативність поляків та старочехів, на потяг їх літератури до антикварности, в масі вони стоять високо по культурі. Великоруський кореспондент Боборикін знайшов варшавську буржуазію далеко вищою по розумовому й політичному розвитку од петербурзької буржуазії. Про панство, духовенство ми вже й не говоримо. Навіть народ в західній слов'янщині далеко більше просвічений і ближчий до німецького та французького народу. Твори Островського, Успенського, Решетнікова будуть для західної слов'янщини просто звіринцями, повними усяких монстрів. Недурно ж в варшавському учебному окрузі не дозволяють вносити в бібліотеки женських шкіл творів Гоголя, Островського: ці письменники там заборонені, бо з такими монстрами, які в їх описані, з такими дивовищами сором соватись в польське громадянство. Комедії Островського, Писемського – неможлива річ на польській сцені. Вони перелякають польську публіку, та вона тепер і не піде дивитись на їх, при теперішніх політичних відносинах. Для понімеччиної чеської, для помадареної хорватської аристокрації твори Толстого та Гончарова будуть все одно що горох об стіну: для їх було б добре підставити картини, де б вони самі були описані, що вже й робить чеська література. Галичина вже прийняла Шевченка і українську літературу і сама працює на полі свого місцевого народу. Окрім того, Познань, Чехія, Моравія, Галичина, словаки, хорвати і словінці мають під боком німецьку літературу, далеко вищу од великоруської. Як виявилось в теперішню війну, й полуденні слов'яни, болгари та серби зовсім не стоять нижче од московського народу, а для їх потурнаків-панів, бегів та чорбаджів не допоможе ні Гоголь, ні Островський, а помогла б болгарська та сербська національна література, котра б обмалювала тих бегів та чорбаджів так, як вони того заслуговують. Народна поезія болгар та сербів дуже гарна і висока, вища од великоруської і далеко ближча до української, ніж до великоруської, і великоруські народно-національні письменники будуть мало зрозумілі для болгар та сербів. Повісті про великоруських

купців, міщан та селян та ще старообрядців (Печорський) будуть для їх дуже чужі, дуже незрозумілі, а може й чудні, як повісті китайські або японські, а користи для розумового розвитку од таких творів для їх буде небагато. Та слов'яни, як виявляється, не дуже й квапляться читати великоруську літературу *. Їм треба допомогти од московських спис, а не од книжок.

Великоруські слов'янолюбці возять великоруські книжки та ще й свого ретроградного печива за границю, в Чехію, в Галичину, в Хорвацію і певно будуть тепер возити в Болгарію та Сербію. Нам здається, що їх праця зовсім дурнісінька. Науки вони не повезуть за границю, бо сама наука йде в Московщину з-за границі, а Московщина тільки обскубе її, як зарізану гуску, обстриже, як вівцю, та й вертає таке сокровище братам слов'янам. Слов'янофіли не повезуть за границю ніяких ідей, бо ідеї так само пливають в Московщину з-за границі, пробиваючись крадькома, то скоком, то боком, щоб утікти од московських доглядачів, а слов'янофільські ідеї: православіє, самодержавіє та обрусеніє – річ чужа для слов'яниці і зовсім непотрібна. Виходить, що слов'янофіли возять за границю тільки своє дурне обрусеніє, крам, не маючий ніякої ціни за кордоном в Європі. Учені слов'яни і без їх знають великоруську літературу, більше для наукового інтересу, як знають її і вчені французи та німці. Якби слов'янофіли повезли за границю і Островського, Тургенева, Успенського, то й то не була б велика користь для слов'яниці. Щоб великоруська література сама пішла натуральним шляхом на західну та полуденну слов'яниці, треба щоб вона стала на високости врівні з європейськими літературами по широкости ідей, по вольности мислі, по талантах, а де преса в страшних інквізиційних обручах, там не може бути ні високости, ні широкости ідей, там мисль не може ні широчитись, ні височитись. Та, коли сказати правду, в Московщині дуже мало щиро ліберальних і високо по-європейському просвічених людей, бо петербурзький ряд так задавив просвіту й літературу, що їм нігде і взятись, нігде виховати свою ліберальну мисль, хіба треба йти в Європу позичати ліберального огню. Вільна преса, європейські порядки переробили б та підняли вище великоруську націю, зробили б з монстрів – людей, тоді б і в літературі не появлялись такі страшні монстри, котрими можна тільки злякати слов'яниці та Європу. Конечне сього прийдеться ще довго, довго ждати...

По вище згаданих трьох принципах сьогочасних літератур для України доконечне треба мати свою літературу, а тим часом, дякуючи дурній політиці обрусіння, Москва накидає нам свою літературу: бери, мов, їж, хоч удавись! Вже третій указ карає нашу молоду літературу на Україні: 1876 року 18 мая вийшов той указ, котрим заборонили нам друкувати на українській мові вчені твори, педагогічні книжки, книжки для народного читання – навіть ноти з українськими словами, щоб не дати розвинути українській опері. Не забороняно нам друкувати тільки белетристику, але на ділі і сього не пропускає цензура, бо деякі українські повісті лежать там в Петербурзі по півтора року й більше. Німці не давали так чеської та польської літератури, турки – болгарської та сербської, як московські брати-слов'яни давають українську. Але це нічого не допоможе: “Чему быть, тому не миновать”, – каже великоруська приказка. Українська література є й буде і повинна бути. Літературний український язик розвивається все більше і більше, і

---

* В “Биржевых Ведомостях”, 1878 р., 288 н[омер], Неволін пише з Праги, що чехи, правда, читають великоруську поезію, але тільки для художньої форми, а самий розум та ідеї тих творів чехи не хочуть примічати. Ні одна чеська часопись не схотіла надрукувати ліберальних писань Пипіна з “Вестника Европы”. Перед “руськими”, як тільки вони не катковці-слов'янофіли, чехи просто зачиняють двері. Очевидячки, їм потрібна не великоруська література, а щось інше. (Прим. І.Нечуя-Левицького).

розвивається легко, без великої напруги, бо він дуже багатий й поетичний. І хоч московський ряд заслав старше українське покоління письменників в неволю, хоч він і тепер переводить інтелігентних українців на службу, і на службу на далеку великоруську північ, як раз так, як турки висилали болгарську інтелігенцію в Дамаск та в Багдад, але й це нічого не допоможе. “Чему быть, тому не миновать!” В Галичині, на Буковині та за Карпатами живе 3 з половиною мільйонів українського народу, це все одно, що чеське королівство, і на такому ґрунті може рости та розвиватись література, не вважаючи навіть на гніт других наших братів слов'ян, поляків. Шість руських кафедр у Львівському університеті (включно з кафедрою пасторальної теології), одна в Чернівецькому, Львівська 8-класова руська гімназія, 3 духовні семінарії, учительські семінарії з (утраквістичними викладами), виклади руського язика в усіх гімназіях Східної Галичини і на Буковині і народні школи в Галичині, на Буковині та мадярській Русі, – це все чогось варто в ділі розвитку української літератури. Гніт над українською літературою та язиком в Росії – це велика московська помилка. Він викличе в українців протест і ненависть до Великої Росії. Росія повинна якнайскорше прийняти український язик під свою оборону нарівні з великоруським язиком, повинна дати йому таке саме право, як і великоруському, повинна завести його в народні школи, гімназії, в духовні та учительські семінарії, в університети, в канцелярії, в церкву, в суди, словом сказати, – повинна не одрізняти його права од права свого великоруського язика, тоді тільки вона покладе кінець недоумкам між собою й нами. Росія повинна дати нам вільну пресу, дати право друкувати всякі українські книжки, видавати журнали й газети, бо кожна урядова заборона викличе тільки в українцях чуття ворогування й ненависти. Закриття київського географічного товариства – це просто переступ проти України: тоді як свої товариства Москва піддержує грішми, широчить їх по Росії, розсилає свої книжки по цілому царству, наші товариства, наші музеї вона забороняє, принижаючи й обіжаючи нас, як давню історичну націю, що сама прийшла шукати в Москві друга, а знайшла лютого ворога.

В австрійській державі невеличкі слов'янські городи мають свої національні музеї, а на Україні Київ, Харків, Одеса, Вільно не мають право мати їх, хоч би і схотіли. Московщина має собі за ціль вбити українську національність, вбивши нашу літературу, не даючи нам народних шкіл навіть на великоруській мові, бо київський та одеський округ числом народних шкіл стоїть нижче од Сибірі, а харківський стоїть зараз вище од сибірського. Хіба ж це не зумисне так мало шкіл заведено на Україні? Хіба ж не зумисне держать український народ в темноті? Але це дурна праця: вбити національність з 18 мільйонів українців і з 4 міль. білорусів, національність давню, стару, зміцнілу і дуже самостійну, неможлива річ. Таку дурну ідею можуть мати тільки недалекоглядні голови, в котрих в голові немає клепки. Українська національність на сході, там, де вона сходиться з великоруською в Воронізькій, Саратовській, Курській губернії, нічогосінько не втрачує, а ще виграє. Де тільки великороси осілись між українцями в Харківщині, в Катеринославщині, в Херсонщині, там вони втратили свою національність, говорять по-українському, прийняли українські звичаї, і тільки зберегли бороди та місцями свій костюм. Зберегли національність тільки старообрядці чи розкольники, але в Київщині, коло Черкас, і розкольники говорять по-українському, носять одіж наших мужиків, так що їх не можна вже впізнати між нашими селянами; вони тільки і вдержали свою стару віру. Обрусіння зверху, через школи та адміністрацію не піде в народ, не зовсім переробило воно і українську інтелігенцію, коли появилась у нас ідея національності і твердий пересвід в потребі мати свою літературу, хоч би над нами висіла не одна Москва,

а цілих десять. А коли в нас є ідея, то її не можна вбити, бо ідея, як пара: запри її в залізо, а вона й залізо розірве, а таки вилетить на волю. Приказка каже: “Тони природу в двері, а вона ввійде через вікно”. Чи не думають у Москві переробити саму природу?

Сумно стає на душі, як подумаєш про **будущі** часи України під московськими пазурями; сумно стає не тільки в політичних відносинах, але навіть в національних та літературних... Великоруська нація молода, з диким консервативним характером, з китайською фанаберією; вона все тягне назад, а не вперед – і в своєму старообрядстві, і в візантійсько-московському православ'ї, і в централізмі, вже невідомому в Європі, і в нелюбові до Європи, і в своїй зажерливості. Якесь справді самодурство сидить в цій нації, і воно викидає на нашу шию самодурів-політиків, і буде викидати хто його зна й доки... А що буде, як засядуть в канцеляріях, в губернаторствах та міністерствах старообрядці, котрих в Росії 11-ть мільйонів, ті розкольники, що й досі не курять тютюну, не їдять картоплі, не п'ють кави, не сядуть їсти з однієї миски з православним? Що заспіває нам ця третина великоруської нації?

Наші московські брати-слов'яни задержать духовний зріст України на цілі віки, як задержують і свій зріст. Вони принижують наше розвиття своєю літературою, з чужою нам життя, з чужими типами; не дають нам нормально розвиватись по своїй літературі, задержують розвиття нашого народу, не даючи йому шкіл або даючи їх на чужій мові або церковній, або великоруській. Вони придержали розвиття вищої нашої верстви, бо й вона колись багато втратила часу, поки вивчилася в середніх школах по-великоруській, втратила часу, може, не на один десяток років. Скільки загаяли часу наші ученики, скільки списали паперу, поки вдовбали собі в голову ту одну букву ґ. Тепер Москва придержує розвиття української літератури, самого вищого коагента цивілізації, а разом з тим придержує виріб і самого українського літературного язика, для чого треба праці й напруги талантів, силкування цілого покоління письменників, помочі школи, свободи видавати вчені журнали і наукові книжки. Нас задержують зумисне, бо дозволяють друкувати українські книжки два-три роки, а забороняють десять років: попустять віжки, зараз-таки й смикають назад. Ми застаємось позаду в розвитку не тільки од Європи, але навіть і од західної слов'яниці, навіть од Болгарії, де, як виявилось тепер, турки не забороняли болгарам закладати народні й середні школи. Україна застається в розвитку і позад Великоросії, бо там більше народних шкіл, і вони більше корисні для народу, бо вони на народній мові. Великоруський народ розуміє своїх вчителів і шкільні книжки на своїй мові, наш народ мало або нічого не розуміє в великоруських та ще й до того щиро народних шкільних книжках, як “Родное слово” Ушинського, котре й учителі читають за помочою академічного великоруського лексикона. Український народ зостанеться і позад польського народу, і литовського, і грузинського, і навіть позад казанських татар, бо всі ті породи вчаться в школах на своїх мовах: це наше лихо, – що ми слов'яни, що ми близькі до великоросів. Україну жде погана перспектива в Росії, перспектива темна, як ніч, і тільки нові українські інтелігентні національні сили світять в тому темному будущому часі, як зірниця ранком. Сходь же, зоре, і поведи за собою пишне літнє гаряче сонце, щоб воно освітило всю Україну, прогнало сумну, пекельну ніч і повело за собою ясний день науки і просвіти – і волі, волі, волі... Наше майбутнє в чужих руках, але... і в наших! Україна буде й мусить домагатись права свої національності, свого язика в усіх школах і в громадянській житні, в адміністрації, права вільної преси, права заводити усякі наукові й суспільні товариства, які потрібні для широкого ліберально-прогресивного розвитку усієї маси нації зверху до самого дна.

